

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

2004 жылдан бастап
әр тоқсан сайын жарық көреді

Бас редактор

Индира Рыстина,

ҚР Президенті жанындағы

ҚСЗИ-дің бөлім басшысы

Шығаруға жауапты:

А. Арзықұлов

Редакция мекенжайы:

Қазақстан Республикасы,

010000, Нұр-Сұлтан қаласы,

Бейбітшілік көшесі, 4

ҚР Президенті жанындағы ҚСЗИ

Телефон (7172) 75-20-20

Факс (7172) 75-20-21

E-mail: office@kisi.kz

www.kisi.kz

www.journal-kogam.kisi.kz

Журнал Қазақстан Республикасының

Мәдениет, ақпарат және қоғамдық

келісім министрлігінде 2003 ж.

19 желтоқсанда тіркеліп, тіркеу туралы

№ 4526-Ж куәлік берілген.

ISSN 2414-5696 (print)

ISSN 2788-5860 (online)

doi.org/10.52536/KS

Индекс 74007

Журналда жарияланған материалдарды

көшіріп басқан, микрофильмдеген

жағдайда журналға сілтеме жасалынуы

міндетті. Жарияланған мақала

авторларының пікірі редакция

көзқарасын білдірмеуі мүмкін.

«Надежда 2050» ЖШС баспасынан

басылып шығарылды

Көкшетау қ., Баймұқанов, 3.

Таралымы: 300 дана.

**Қоғам &
Дәуір**

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

МАЗМҰНЫ

Елдос Жумағұлов, Николай Евдокимов

Жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру үлгілері:
халықаралық тәжірибе 6

**Гүлжан Алимбекова, Қарлығаш Нурмухаметова,
Айнур Бақытжанова**

Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің
бітімгершілік қызметін өлеуметтік-тарихи талдау. 19

Ғани Қарасаев

Қазақтардың шығу тегі, тұрмысы, салт-дәстүрі,
сенімі ХІІІ-ХХ ғасыр басындағы батыс, орыс
зерттеушілері шығармаларында 36

Камила Ғаниева

Қазақстан Республикасының заманауи
саяси процесіндегі символиканың рөлі 61

Нұрғиса Кушеров

Ұрпақтар теориясы контекстінде ҚР мемлекеттік
қызмет жүйесіндегі адами ресурстарды басқару
мәселелері: эмпирикалық зерттеу нәтижелері 82

Аружан Букурубова

Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік
органдарында меритократия принциптерін енгізу
механизмдері 96

РЕЦЕНЗИЯ

Мұрат Лаумулин

Орталық Азия туралы шетел әдебиеттеріне шолу:
қазақтардың ежелгі тарихы 110

СОДЕРЖАНИЕ

Елдос Жумағұлов, Николай Евдокимов

Модели организации местного самоуправления:
международный опыт 6

**Гүлжан Алимбекова, Карлығаш Нурмухаметова,
Айнур Бақытжанова**

Социально-исторический анализ
миротворческой деятельности
Вооруженных сил Республики Казахстан 19

Ғани Карасаев

Происхождение, быт, традиции, верования казахов
в работах западных, русских исследователей
ХІІІ-начала ХХ века 36

Камила Ғаниева

Роль символики в современных
политических процессах РК 61

**Қоғам &
Дәуір**

ҒЫЛЫМИ-САРАПТАМАЛЫҚ ЖУРНАЛ

Қоғам & Дәуір

ҚСЗИ

Қазақстан Республикасының
Президенті жанындағы
Қазақстанның стратегиялық
зерттеулер институты

Нургиса Кушеров

Проблемы управления человеческими ресурсами в системе государственной службы РК в контексте теории поколений: результаты эмпирического исследования 82

Аружан Букурубова

Механизмы внедрения принципов меритократии в органах государственной власти Республики Казахстан 96

РЕЦЕНЗИЯ

Мурат Лаумулин

Обзор зарубежной литературы по Центральной Азии: ранняя история казахов ..110

CONTENTS

Eldos Zhumagulov, Nikolay Evdokimov

Models of Local Self-Government Organization: International Experience 6

Gulzhan Alimbekova, Karlygash Nurmukhametova, Ainur Bakhytzhanova

Social and Historical Analysis of Peacekeeping Activities of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan 19

Gani Karasaev

Origin, Life, Traditions, Beliefs of the Kazakhs in the Works of Western and Russian Researchers of the XIII-early XIII Century 36

Kamila Ganiyeva

The role of Symbolism in Modern Political Processes of the Republic of Kazakhstan 61

Nurgissa Kusherov

Problems of Human Resource Management in the Civil Service System of the Republic of Kazakhstan in the Context of the Theory of Generations: Results of an Empirical Study 82

Aruzhan Bukurubova

Mechanisms of Implementation of Principles of Meritocracy in the State Bodies of Kazakhstan 96

REVIEW

Murat Laumulin

Review of foreign literature in Central Asia: early history of Kazakhs 110

РЕДАКЦИЈАЛЫҚ КЕҢЕС

- Ерлан ҚАРИН** – Редакциялық кеңестің төрағасы, Қазақстан Республикасы Президентінің көмекшісі, саяси ғылымдарының кандидаты
- Индира РЫСТИНА** – Бас редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Әлеуметтік-саяси зерттеулер бөлімінің басшысы, Ph.D
- Алмас АРЗЫҚҰЛОВ** – редактор, ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының жетекші ғылыми қызметкері, тарих магистрі
- Уямо ТОМОХИКО** – Хоккайдо университеті жанындағы Славян зерттеулер орталығының профессоры (Жапония), Ph.D
- Уильям ФИЕРМАН** – Индиана университетінің профессоры (АҚШ), Ph.D
- Сон ЮНХУН** – Ханкук университетінің профессоры (Оңтүстік Корея), Ph.D
- Бүркітбай АЯҒАН** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары, тарих ғылымдарының докторы, профессор
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты директорының орынбасары, Ph.D
- Қазбек ИСАЕВ** – ҚР Президенті жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты
- Ғани ҚАРАСАЕВ** – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының бөлім басшысы–бас ғылыми қызметкері, тарих ғылымдарының докторы
- Ботагөз РАҚЫШЕВА** – «Қоғамдық пікір» зерттеу институтының директоры, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
- Айгүл САДУАҚАСОВА** – Қолданбалы этносаяси зерттеулер институты директорының орынбасары, әлеуметтану ғылымдарының докторы

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

- Ерлан КАРИН** – председатель Редакционного совета, помощник Президента Республики Казахстан, кандидат политических наук
- Индира РЫСТИНА** – шеф-редактор, руководитель Отдела социально-политических исследований Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Алмас АРЗИКУЛОВ** – редактор, ведущий научный сотрудник Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, магистр истории
- Уямо ТОМОХИКО** – профессор Центра славянских исследований Университета Хоккайдо, Ph.D (Япония)
- Уильям ФИЕРМАН** – профессор университета Индиана, Ph.D (США)
- Сон ЮНХУН** – профессор Ханкукского университета, Ph.D (Южная Корея)
- Буркитбай АЯГАН** – заместитель директора института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор
- Алуа ЖОЛДЫБАЛИНА** – заместитель директора Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, Ph.D
- Казбек ИСАЕВ** – ученый секретарь Казахстанского института стратегических исследований при Президенте РК, кандидат исторических наук
- Гани КАРАСАЕВ** – главный научный сотрудник–начальник отдела Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук
- Ботагоз РАКИШЕВА** – директор исследовательского института «Общественное мнение», кандидат социологических наук
- Айгуль САДВОКАСОВА** – заместитель директора Института прикладных этнополитических исследований, доктор социологических наук

THE EDITORIAL BOARD

- Yerlan KARIN** – Chairman of Editorial Board, Aide to the President of the Republic of Kazakhstan, Candidate of Political Sciences
- Indira RYSTINA** – Chief Editor, Head of the Department of Social and Political Studies of Kazakhstan Institute for Strategic Studies under President of Kazakhstan (KazISS), Ph.D
- Almas ARZIKULOV** – Editor, Leading research fellow of KazISS under President of Kazakhstan, Master of History
- Uyamo TOMOHIKO** – Slavic-Eurasian Research Center, University of Hokkaido (Japan), Ph.D, Professor
- William FIERMAN** – Department of Central Eurasian Studies, Indiana University Bloomington (USA), Ph.D Professor
- Song YONGHONG** – University of Hankuk, Ph.D (South Korea), Professor
- Burkitbai AYAGAN** – Deputy Director of Institute of History of State, Ministry of Education and Science of Kazakhstan, Doctor of History, Professor
- Alua ZHOLDYBALINA** – Deputy Director of KazISS under President of Kazakhstan, Doctor of Philosophy (Ph.D) in «Political science»
- Kazbek ISSAYEV** – Secretary for Research and Academic Affairs of KazISS under President of Kazakhstan, Candidate of Historical Sciences
- Gani KARASAEV** – Chief Researcher - Head of the Department of the Institute of State History of the KN of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences
- Botagoz RAKISHEVA** – Director, “Public Opinion” Research Institute, Candidate of Sociology
- Aigul SADVOKASOVA** – Deputy Director of the Institute of Applied Ethnopolitical Research, Doctor of Sociology

Eldos Zhumagulov¹, Nikolai Evdokimov²

*¹Doctoral student of LN Gumilyov Eurasian
National University, (Nur-Sultan, Kazakhstan),
e-mail: aikelbet@mail.ru*

*²Head of the Scientific Information Center under the President
of the Republic of Bashkortostan, Candidate of Political Sciences,
Associate Professor (Ufa, Russia)
bagsu_opi@mail.ru*

MODELS OF LOCAL SELF-GOVERNMENT ORGANIZATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE

Abstract. The research work is devoted to the theoretical analysis of the political and legal models of the organization of local self-government and its purpose is to identify the features, determine which model of local self-government in modern Kazakhstan corresponds to. In addition, the analysis of the existing models of local self-government: Anglo-Saxon, continental and mixed. Along with the analysis of the concepts of local self-government, examples of states using different management models are considered. On the basis of theoretical research, the main characteristics of each sample, their advantages and disadvantages, as well as some features of their application in modern conditions are revealed.

Keywords: *management, local self-government, models of local self-government, local public administration, local community.*

Елдос Жұмағұлов, Николай Евдокимов ЖЕРГІЛІКТІ ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУ ҮЛГІЛЕРІ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысы жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастырудың саяси-құқықтық үлгілерін теориялық талдауға арналған және оның мақсаты қазіргі Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару үлгісінің қай үлгіге сәйкес келетінін анықтау, ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Сонымен қатар, жергілікті өзін-өзі басқарудың қолданыстағы англосаксондық, құрлықтық және аралас үлгілеріне талдау жүргізілді. Жергілікті өзін-өзі басқару тұжырымдамаларын талдаумен қатар басқарудың әртүрлі үлгілерін қолданатын мемлекеттердің мысалдары да қарастырылады. Теориялық

зерттеудің негізінде әр үлгінің негізгі сипаттамалары, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ оларды қазіргі жағдайда қолданудың кейбір ерекшеліктері анықталады.

Түйін сөздер: басқару, жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті өзін-өзі басқару үлгілері, жергілікті мемлекеттік басқару, жергілікті қоғамдастық.

Елдос Жумагулов, Николай Евдокимов
**МОДЕЛИ ОРГАНИЗАЦИИ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ**

Аннотация. Исследовательская работа посвящена теоретическому анализу политико-правовых моделей организации местного самоуправления и ее целью является выявление особенностей, определение того, какой модели местного самоуправления в современном Казахстане соответствует. Кроме того, проведен анализ существующих моделей местного самоуправления: англосаксонского, континентального и смешанного. Наряду с анализом концепций местного самоуправления рассматриваются примеры государств, использующих различные модели управления. На основе теоретического исследования выявлены основные характеристики каждого образца, их достоинства и недостатки, а также некоторые особенности их применения в современных условиях.

Ключевые слова: управление, местное самоуправление, модели местного самоуправления, местное государственное управление, местное сообщество.

Introduction

In world practice, there are currently various models of local self-government. The search for an optimal model of local self-government is an important task of any state seeking social and economic development, increasing the participation of citizens in the management process, as well as a high level of trust in power. This, in turn, will ensure the most harmonious and sustainable development of society.

Therefore, from a scientific point of view, it is important to analyze local government models, determine the causes of certain changes, as well as the expert component of applying the established approaches in management. This work provides for the main models of local self-government: Anglo-Saxon, continental and mixed. The importance of such theoretical analysis depends on the importance of understanding the

specifics of each model, as well as the peculiarities of their application in various countries, including Kazakhstan, in modern conditions.

Research methodology

When considering local self-government samples in the article, the method of comparative and analytical analysis was used, which made it possible to determine the features of the models. In addition, a systemic approach was applied in the study of samples. In addition, the study selected the method of description needed to study local government samples in different countries.

Research results

Several models of the organization of local self-government have developed. But first we need to understand what the «local government model» is. The «local government model» is a system of vertical and horizontal relations between local government entities. There is a need for more detailed analysis of models in order to understand how the institute of local self-government works.

You can specify the following types: Anglo-Saxon, continental and mixed (Figure 1). These models differ in the formation of local self-government, the issues considered, the nature and peculiarities of the relationship of local self-government bodies with state bodies, etc.

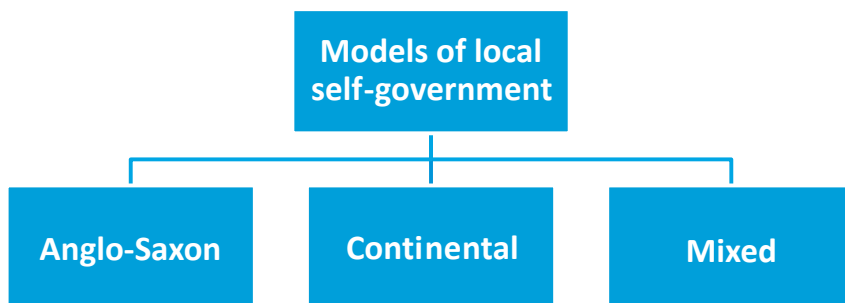

Figure-1 - Models of local self-government

The first local government system that appeared is the Anglo-Saxon model. The Anglo-Saxon model appeared in the homeland of the classic municipality - Great Britain. Since the 11th century, self-governing communities have been granted wide autonomy in the internal political management of local affairs and the publication of local law. Local

authorities had many areas and management powers [1]. Currently, this sample is used in the USA, Canada, Australia, New Zealand, India and other countries.

The Anglo-Saxon model is characterized by wide autonomy of local authorities, as well as the lack of explicit subordination to higher authorities. You can note the following main features of this model:

- high degree of decentralization of local self-government (wide competence of local self-government bodies in solving local issues);
- multilevel model of local self-government with preservation of wide autonomy of different levels of municipal power (presence of two sometimes three levels of local self-government);
- election of local self-government bodies and officials;
- the main subject of local self-government is the collegial and representative body (Council), it is elected by the population and has normative legal law, mandatory for legislative execution within the framework of its competencies;
- the absence of local powers appointed by the central authorities, which monitor the legality of decisions taken by the local self-government authorities and may suspend their operation;
- monitoring of the activities of local self-government bodies by the central authorities is carried out indirectly - through sectoral ministries and courts, as well as using financial mechanisms;
- local self-government bodies are not considered as part of the state.

The Anglo-Saxon model has two main types: English and American.

English System of Local Self-Government. In the administrative-territorial structures of Great Britain, elected local self-governments - *Councils* are formed. There are no direct government bodies at the local level, so the Councils are in some sense such bodies, since they are entrusted with powers by Parliament. However, special services may be provided to a special body not affiliated with local governments. Councils are elected for 4 years or updated every 2 years in half or every year one third is updated. The council is chaired by the mayor or lord mayor (if the population does not exceed 75 thousand) and is elected from among the council. The mayor does not have executive powers. He carries out only representative activities [2].

In general, the following organizational structures for the formation of the local self-government system are used in the UK (Figure 2):

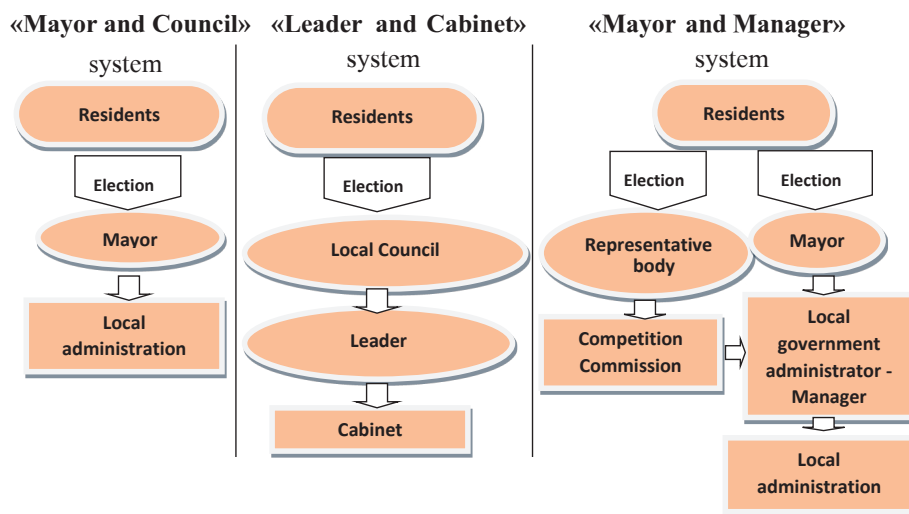

Figure-2 - «UK Local Government System Samples»

- «*Mayor and Council*» system. Local residents elect a mayor. He oversees the executive branch and appoints from two to nine assistants (cabinets).

- «*Leader and Cabinet*» system. Local residents elect a council and elect from among the members of the council the head of the executive branch. The «cabinet» is formed by the head or council.

- «*Mayor and council-appointed manager*» system. The mayor, elected by the local population, shares his powers with the governor, elected by the residents. The «Cabinet» is formed by a supervisor or council.

The following issues fall within the competence of local self-government authorities of Great Britain: local health care, educational affairs, landscaping, public utilities, public order protection, household services, local transport service, fire safety, etc. The rest is supplemented by a centralized subsidy. The government will determine the amount of expenditure of the council for the coming year. In the UK, there is no special body that controls decisions made by local authorities, but you can also go to court in the event of unlawful decisions [2, p. 91]

In general, local self-governments in the UK have sufficient political independence. However, there are the following forms of central government influence on local authorities:

1. regulating the activities of these bodies directly through the adoption of laws and legislative acts;

2. control over the work of municipal bodies;
3. influence by allocating certain subsidies [3].

American System of Local Self-Government. The local self-government system in the United States is distinguished by a high level of freedom from the central one. Each state, municipality, territorial unit is a structure independent of the central government with a high degree of automation.

One of the most common models of governance in US municipalities is the «mayor-council» system, which is actually implemented in the following forms:

- «*weak*» mayor – «*influential*» council;
- «*influential*» mayor – «*weak*» council.

The «weakness» of the mayor is expressed in his veto on council decisions, as well as limited competence in resolving administrative and other organizational issues.

The form of government in which the mayor has significant «influence» is characterized by his full control over the executive apparatus. the appointment and dismissal of heads of all services within the competence of the Mayor; formation, approval and execution of the budget, veto on council decisions, etc. [4].

Continental model. This sample is distributed in France, Italy, Sweden, Denmark, Belgium and some countries of French-speaking Africa and Latin America. This model is based on a combination of «direct local government» and local self-government. The features of the model are as follows:

- harmonization of state power and local self-government within a certain administrative-territorial unit;
- There is strict administrative control of the central authorities over local self-government bodies;
- a high level of centralization of local self-government;
- multilevel local government model;
- Lack of clearly defined competence of each level of authority (a certain issue is considered by both the elected local authority and other representatives of the state authority);
- municipal activities are considered as a part of the public service;
- There is a special commissioner of the central authority (national commissioner), who monitors local self-government bodies using the following administrative methods: «approval,» «suspension for a certain period of time,» «destruction of the source of the decision,» «withdrawal,» «dissolution,» etc.;

■ Local self-governments may be established on an elected or appointed basis.

Local Self-Government System in France. The place of formation of the continental model is France. Therefore, this model is also called French. This is characterized by direct state administration in all administrative-territorial units. The country has a bureaucratic subordination of the center and the province. Central authorities have various instruments to influence local government.

«In France, there are 4 levels of government: center, region, department and commune. The basis of local self-government in France are *communes*. Each commune has its own *council*, which elects a mayor from its ranks. The mayor is the head of the executive branch and, at the proposal of the mayor, the council elects his deputies. The structure of the municipal administration mainly corresponds to the main competencies of the commune. The mayor and his deputies form the executive body of the commune. The council and the mayor are elected for six years. The mayor is not only the head of the communal executive bilging, but also the representative of the central government. He exercises his powers under the control of the municipal council and the representative of the state - the *prefect* of the department. The prefect controls the legality of decisions made by communes. The prefect has the right to apply to the administrative court to determine the decision of the commune on compliance with the law» [5] (Figure 3).

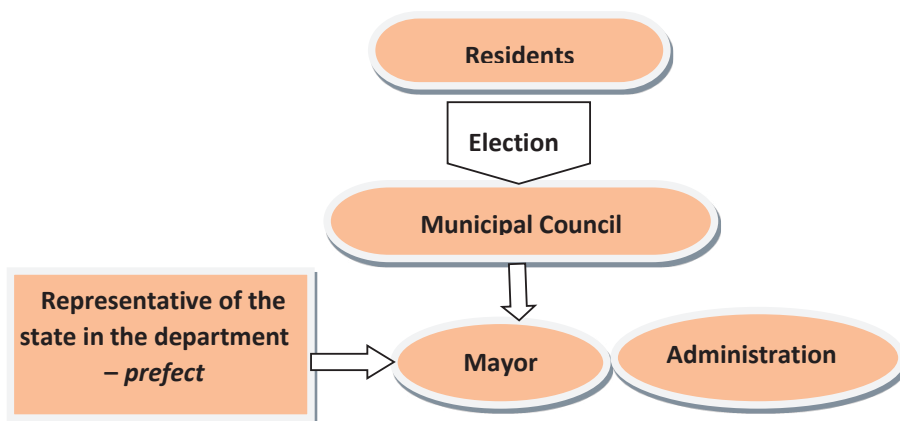

Figure-3 - Local government structure in France

Thus, in France, the prefect is the "guardian" of state power in the department. In order to ensure national interests, it is responsible for

monitoring compliance with the laws, regulations and decisions of the Government. Under the leadership of ministers, he leads the services of the department. The Minister of the Republic in the region has the same status. The Council decides the following issues: approval of the budget and financial statements of the mayor, creation and organization of municipal services, management of the property of the commune, regulation of public works in the commune, approval of a communal plan for land use, etc.

At the departmental level, a representative body is established, called the main council, whose president is the head of the executive branch. The competence of the departments includes: housing assistance, roads and transport, construction, college support, land management, environmental and cultural protection, social sphere and health care [5, p. 116].

Local Self-Government System in Italy. In Italy, a representative of the continental system is also sent to each administrative-territorial unit. In the provinces, such a representative is the prefect. He is appointed by the central government. Directs the activities of the state administration in the territory entrusted to it. In communes, he serves as a representative. At the same time, he is the chairman of the communal council (executive body). The syndic is elected by the communal council. Upon taking office, the representative of the State swore allegiance to the prefect of the province [6].

The continental pattern is characterized by a certain subordination of local lower levels above. In countries where the continental model is established, the principles of regulation of local self-government are established, according to which they are able to carry out activities that are not prohibited by law.

Thus, the continental example resembles a hierarchical pyramid that actively works through agents of central authorities on the ground.

Mixed model. Mixed model. In Germany, Austria, Hungary, Poland, Finland, Japan and several other countries, a mixed model of local self-government has developed. This sample has similar sides to both the Anglo-Saxon and continental samples. But you can also notice the features:

- local self-government is independent of public administration, but the state actively supports and encourages the self-organization of citizens on the ground.
- the basis of the status of local self-government is approved by the center, but detailed regulation of the competence of local communities is contained in regional legislation.

- associations are given the right to "conduct" all affairs of the local community within the framework of the law and under their responsibility.
- the practice of transferring certain state powers to local self-government bodies with appropriate financial, material and technical support is common.

Local Self-Government System in Germany. Germany consists of 16 federal districts (subjects of the federation), which are divided into districts (50), districts (630), and districts - into associations. Local self-government is carried out at the level of districts, regions and communities. The community is the main territorial unit for the exercise of local self-government. At the district and district level, local government is combined with local government.

Community organization is decided in different forms. There are four types of community organization in Germany:

1. *North German model.* This kind of local government system is similar to the English model. The representative body - the council - elects the burgomasters who direct its work. The Council appoints a professional manager to the position of director of community or city administration for a period of 6 to 12 years. Its powers are to resolve issues of administration, land management. In large cities, the council can appoint an assistant director and assign certain industries to him. The Board may challenge or terminate the Director's decisions. The burgomaster can challenge the decisions of the council and the director. The community director can also challenge illegal decisions of the council.

2. *Magistrates' sample.* By general votes of residents, a council is formed. The Council shall elect a Chairman from among its members. The Council appoints from 6 to 12 years a collective executive body - a magistrate - from among professional managers by vote. The magistrate consists of the burgomaster (chairman) and his deputies. The burgomaster does not have a large seat, presides over meetings of the magistrate, represents the magistrate on the council, has a decisive vote in the magistrate (with equal votes). He is not the head of the magistrate. The members of the magistrate are elected by the council.

3. *Burgomaster sample.* This model is very similar to the institutional structure of French communes. The Council elects a burgomaster (chief burgomaster) from its composition. He is the chairman of the council and the head of the executive community. The Council elects the board from among professional managers and from its composition. It also includes a burgomaster. The burgomaster and the council may express dissatisfaction with each other's decisions.

4. *South German sample.* This sample is similar to a burgomaster sample. The authority of the representative, together with the council, is the burgomaster (chief burgomaster), elected by the population as the main body of the community. The Burgomaster, as the head of the executive branch, deals with current issues of local government, and also chairs meetings of the representative body of the community. The Council shall be composed of a board or other body with the participation of the burgomaster. This body reports to the Council in its executive work and preparation of decisions of the Council [7].

Self-governing units in Germany have three levels of authorization:

- independent powers based on general competence;
- mandatory powers required by law;
- additional powers assigned.

Local Self-Government System in Poland. For Kazakhstan, the system of local self-government of Poland as a unitary state, which uses this mixed model, and the results of its reform, is especially interesting.

During the reforms in Poland, the local government system worked according to the following principles:

- *political independence (autonomy) of local self-government bodies;*
- *providing a sufficient budget to meet the needs of society (as established by law);*
- *availability of personal property of the local community;*
- *state supervision of compliance with legislation* [8].

Local government in Poland operates in a three-tier system. This corresponds to the administrative division of rural districts, districts and regions of Kazakhstan. The first level is about 2500 gminas and cities (gmina - rural community, legal entity), the second level - 314 counties (districts), the third level - 16 voivodeships (analogues of regions). At the same time, lower levels of local self-government are not accountable to those who are higher. The authority and functions are distributed among the levels according to the horizontal principle, each level solves its tasks and is not mixed with others.

Gminas solve a number of issues at the local level: support for secondary education, health care, museums and other places of culture, the implementation of local police, land management, road construction, environmental protection and other tasks of local importance.

The second level of local self-government in Poland - the county performs public tasks that are of a nature outside the gmina: secondary special education, health care at the level of large hospitals, social assistance with the impracticality of creating structures in the gmina,

orphanages, homes for the disabled and elderly, public transport and passes through the territory of several gmina, a large employment center, geodesic services, register, etc. [9].

Voivode is the largest level of self-government in Poland. The governor is the only unit of local self-government with the participation of the governor-official appointed by the Polish government. The governor has exclusively representative and controlling functions and is a representative of the Polish Government. But even in this status, some appointments of representatives of central authorities take place without his participation, for example, in the tax service. The most important task of the governor is the equal development of the territory, the creation of attractive conditions for investment and the implementation of environmental policies.

Local Self-Government System in Finland. In this country, the main body in the municipality is the municipal council. Every four years, the members of the Council are elected by the population in local elections. The municipal assembly appoints a political executive body to prepare the political agenda of the assemblies and implement the decisions taken.

Finnish residents do not elect the head of administration. The municipal administration is headed by a professional municipal manager appointed by the council. The manager, like all specialists working in the municipal administration, retains his position after the election and does not depend on their results. Thus, stability in the activities of the municipality will be ensured. Finnish residents choose professionalism and competence over populist drastic changes.

Finland is currently conducting an experiment to expand the freedom of municipalities, which currently involves more than half of the municipalities. It is based on the declarative principle of participation: the municipality notifies the Ministry of the Interior of the decision to join the experiment, after which, according to a special temporary law, it begins to freely exercise its management as necessary. For the participants of the experiment, mutual cooperation is freer, the process is ongoing, privatization, accounting for some public services is simplified [10].

Conclusion

The study of examples of the organization of local self-government allows us to conclude that the formation of a system in a certain state is significantly influenced not only by the peculiarities of its legal system, but also by the principles of the state structure and the associated territorial division of power, as well as the historical features of the development

of local self-government. At the same time, the system of local self-government of each country is formed depending on the peculiarities of the territorial organization of the country, the level of development of the general democracy.

Thus, it can be said that each model of the system of local self-government abroad has its own characteristics. The advantages and disadvantages of each of the established samples, which we have identified ourselves, can be seen in Table 1.

Table 1. Main advantages and disadvantages of local self-government organization models

Model	Advantages	Disadvantages
Anglo-Saxon	The main advantage of the Anglo-Saxon model is to ensure the independence of local self-governments in solving local problems.	The disadvantage of the model is excessive autonomy, that is, the isolation of the local community and the low degree of their connection from the central government.
Continental	In this model, government and local authorities work together to address management issues at the local level. Central authorities provide and supervise the necessary assistance to local authorities. In addition, the law regulates in detail the issues of municipal services.	One of the disadvantages of the model is the presence of a tense situation between the central government and local residents. Since representatives of the local administration are appointed from the center, this is sometimes not in the interests of the local population. At the same time, the interference of the state authorities in the work of the local administration significantly limits the autonomy of the local community.
Mixed	In this model, local self-government is more independent than public administration, but the state actively supports and encourages the self-organization of citizens on the ground.	The basis of the status of local self-government is fixed by the center, but even here the rights of the local community may be limited, since the detailed regulation of the competence of local communities is covered by regional legislation

We can say that the nature of the institution of local self-government in Kazakhstan corresponds to the continental model. Specific factors such as a wide range and unitary state structure, as in our country, require the improvement of their own model, taking into account the international experience of local self-government and local characteristics. This is the main task of the new concept for the development of Local self-government.

REFERENCES:

1. Chueva A.S., Kurdjuk P.M., Ivanenko I.N. Opyt organizacii mestnogo samoupravlenija v zarubezhnyh stranah [Experience in organizing local self-government in foreign countries]. Krasnodar.: 2013. - p. 94.
2. Fenenko Y.V., Munitsipal'nye sistemy zarubezhnykh stran: pravovye voprosy sotsial'noi bezopasnosti [Municipal systems of foreign countries: legal issues of social security]. Moscow.: MGIMO-University, 2004. - p.401
3. Kirichuk S. M. Ot mestnogo upravlenija k mestnomu samoupravleniju: [From local government to local self-government]. Monograph-Tyumen: Vector Book, 2005. p.262.
4. Saudakhanov M.V., Khazova V.E. Nekotorye osobennosti organizatsii mestnogo samoupravleniya v Soedinennykh Shtatakh Ameriki [Some features of the organization of local self-government in the United States of America] // Bulletin of the Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2017. - No. 3 - pp. 155-157
5. Lebedeva M. L. French regionalism: politiko-pravovoe issledovanie [French regionalism: a political and legal study]. 2015. - No. 2 -pp. 115-119.
6. Reformy mestnogo upravleniya v stranakh Zapadnoi Evropy [Reforms of local government in the countries of Western Europe] : Collection of articles and reviews / Ed. Maklakov V. V.-M.: INION, 1993. – p. 125.
7. Hrustalev A. Organizacionno-pravovye i finansovye aspekty mestnogo samoupravleniya v FRG [Organizational-legal and financial aspects of local self-government in Germany] // Encyclopedia of Local Self-government. URL: <http://emsu.ru/ml/default.asp?c=1795&p=1> (date accessed: 23.05.2021).
8. «Pol'skij put' decentralizacii. Mestnoe samoupravlenie v 1990-2006 godah» [«Polish way of decentralization. Local self-government in 1990-2006»] / Collective monograph edited by R. Stannik. Education – Development – Environment Foundation. Bolekhovice. - 2006. - p.306
9. Kacpjerchik O. Pol'skij opyt reformy gosudarstvennoj administracii i mestnogo samoupravlenija [Polish experience of the reform of state administration and local self-government]. // Local Law URL: <http://www.mestnoepravo.com/docs/2014-03-005.pdf> (date accessed: 24.05.2021).
10. «Mestnoe samoupravlenie v Finljandii: opyt ob#edinenija municipal'nyh obrazovanij» («Local self-government in Finland: the experience of combining municipalities»). – URL: <https://komitetgi.ru/analytics/3318/> 24.05.2021. (date accessed: 25.05.2021).

*Гүлжан Алимбекова¹, Қарлығаш Нурмухаметова²,
Айнур Бақытжанова³*

*¹Қоғамдық Пікірді Зерттеу Орталығының аға ғылыми
қызметкері, әлеуметтану ғылымдарының кандидаты
(Алматы қаласы, Қазақстан)*

e-mail: g.alimbekova@gmail.com,

*²Құрлық әскерлері Әскери институтының оқытушысы,
философия ғылымдарының кандидаты
(Алматы қаласы, Қазақстан)*

*e-mail: karlygash_krmi@mail.ru**

*³Қазақ Ұлттық қыздар Педагогикалық Университетінің
әлеуметтану магистрі (Алматы қаласы, Қазақстан)*

e-mail: ainurb1997@gmail.com)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҚАРУЛЫ КҮШТЕРІНІҢ БІТІМГЕРШІЛІК ҚЫЗМЕТІН ӘЛЕУМЕТТІК-ТАРИХИ ТАЛДАУ

Андатпа. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Қарулы Күшінің жер бетінде бейбіт өмірді сақтау үшін атқарған бітімгершілік қызметтеріне тарихи шолу жасалынған. Бітімгершілік қызметін атқару барысында жоғалып кеткен, ерлікпен қаза тапқан бітімгерлердің болмысы патриотизм мен ерліктің өнеге мектебі екенін жеткізеді.

Халықаралық БҰҰ-ның жарғыларына сонымен қатар ҚР Бітімгершілік нормативтік заңдарын салыстыра отырып әскери доктринаның бітімгершілікке арналған тұсына ерекше назар аударады. Қазақстанның 1992 жылдан бастап 2020 жылға дейінгі Тәжікстан, Ирак аймағында әскери бітімгершілік қызмет атқарғандар арасында әлеуметтанулық әдіснамалар (сауалнама, терең сұхбат) бойынша зерттеулер жүргізілді.

«Бітімгершілік» ұғымын ашып бітімгершілік қызметтің маңызы мен рөлін айқындауға тырысады. Мақала авторлары бітімгершілік қызмет түрін одан әрі дамыту мәселелерін қарастырып бірқатар ұсыныстар жасайды.

Түйін сөздер: *Қарулы күштер бейбітшілік, бітімгершілік, соғыс, халықаралық қақтығыстар, әлеуметтану, тарих*

Гулжан Алимбекова, Карлығаш Нурмухаметова, Айнур Бакытжанова

СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МИРОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В данной статье представлен исторический обзор миротворческой деятельности Вооруженных сил Республики Казахстан направленного на поддержание мира во всем мире. Характер, образ миротворцев, пропавших без вести и погибших при исполнении служебных обязанностей является образцом патриотизма и мужества.

Авторы статьи рассматривают уставы ООН и законы Республики Казахстан, уделяя особое внимание миротворческому аспекту военной доктрины, нормативные законы сравниваются между собой. Социологическое исследование (анкетирование, глубинное интервью) было проведено среди тех, кто служил в миротворческих миссиях ВС РК с 1992 года по 2020 год в Таджикистане и Ираке.

Объясняется понятие «миротворчество», и определяется значение и роль миротворческой миссии. Авторы статьи рассматривают вопросы дальнейшего развития миротворческой деятельности и дают ряд рекомендаций.

Ключевые слова: *Вооруженные силы, мир, миротворчество, война, международные конфликты, социология, история*

Gulzhan Alimbekova, Karlygash Nurmukhametova, Ainur Bakhytzhanova

SOCIAL AND HISTORICAL ANALYSIS OF PEACEKEEPING ACTIVITIES OF THE ARMED FORCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. This article describes a historical review of the services provided by the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan to keep peace in the world. Patriotism and heroism is perfectly conveyed on the basis of the peacekeeping activities of the heroically lost and missing peacekeepers.

Attention is drawn and compared to the UN regulations and the peacekeeping normative laws of the Republic of Kazakhstan, with special attention to the parts devoted to the military doctrine of peacekeeping. Research was conducted on the basis of sociological methodologies (survey, in-depth interviews) among the military of the Republic of Kazakhstan who conducted peacekeeping service on the territory of Tajikistan and Iraq.

The concept of «Peacekeeping», the importance and role of peacekeeping activities was revealed. The authors of the article considered

further issues in the development of the peacekeeping service and proposed several solutions.

Keywords: *Armed forces, peace, peacekeeping, war, international conflicts, sociology, history*

Кіріспе

Қазіргі кезде соғыстар, діни қақтығыстар мен әскери жанжал, геошиеленіс орын алып отыр сондықтанда дүниежүзі елдерінде ерекше азаматтық қоғамдағы халықтың жағдайы мен жалпы олардың бейбіт өмірін қорғаудың маңыздылығы басты орында тұр.

Бұны соңғы он жылдықта болған әскери жанжалдық әрекеттер салдарынан зардап шеккен мемлекеттердің санының көбейгендігі мысал бола алады. Дүниежүзі бойынша осындай әрекеттердің қатаң көрінісі ретінде Руанда мен Сомали, Боснияда болған әскери қақтығыстың салдарынан жапа шеккен адамдардың алдымен психологиялық-әлеуметтік көмекке мұқтаж екендігін көруге болады.

Осындай әрекеттер мен тарихи оқиғалардың барысы әскери қақтығыстар салдарынан зардап шеккен және сол жердегі адамдарға көмек беру кезіндегі дүниежүзілік ұйымдар, оның ішінде Біріккен ұлттар ұйымының атқарған жұмыстарының маңызын атап өткен дұрыс. Дегенімен, БҰҰ-ның өзі біз атап отырған елдердегі әскери қақтығыстар, репрессиялар мен қатар геноцид мәселесіне қатысты тиісті шешім шығарып көмек көрсете алмай отыр. Осындай тәжірибелер мен оқиғаларды көру арқылы барлық мемлекеттердің ішінде қарулы, әскери қақтығыстардан туындайтын жағдайларды алдын-алу мен оларға қарсы күрес шараларын жетілдіру мен ұйымдастыруды талап етіп отыр, осы тұрғысынан алғанда тақырыбымыздың өзектілігі ашыла түседі. Дүниежүзі елдерінің тәжірибесі негізінде мемлекеттің ішіндегі немесе сыртында болып жатқан жанжалдар мемлекет үшін қандай да бір жағымды немесе жағымсыз кері өзгерістер енгізетіндігі анықталған. Сол жанжалдарды шешу кезінде күш көрсету, қорқынышта ұстау мен зорлық-зомбылық әрекеттерін қолдану арқылы мақсатқа жету әдісі барлығына тиімсіз болып келеді және бұл жанжалды шешу мен реттеудің дұрыс емес әдісі болып табылады. Мемлекеттің іші-сырты болсын, белгілі бір аймақта болсын әскери қақтығыстарды реттеу кезінде зорлық-зомбылық әрекеттерін жасау, саяси бағдардың кері мақсатта екендігін көрсетеді.

Қазіргі кездегі мемлекеттердің ішінде болатын қақтығыстарды шешуде бейбіт әдістер мен тәсілдер іздестірілуде. Осыған байланысты

жанжал әлеуметтануы бойынша еңбек еткен Э.Боулдингтың теориясын қарастырудың маңызы бар. Оның айтуынша «шешілмейтін жанжал жоқ», «тек қана жанжалды реттестіруді қаламайтын екі жақ бар» - деген болатын [1, 9].

Осындай кездерде қақтығыстардағы жанжалдық жағдайды шешу үшін бітімгершілік саясат пен әрекеттердің маңызы жоғары, ол дүниежүзі бойынша бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтаудың кепілі болады.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Ұсынылып отырған мақаланы зерттеу барысында компаративистік, тарихи-логикалық, жалпылау, жүйелеу әдістері пайдаланылды. Бітімгершіліктің халықаралық және отандық заңнамалық негізіне тоқталып, әскери доктринаға сараптама жасалынды. Сонымен қатар әскери бітімгерлерден жеке сауалнама жүргізу, терең сұхбат әдіснамалары қолданылды.

Зерттеу нәтижелері

Қазіргі саяси жанжалдардың басты ерекшелігі олардың мемлекетаралық жанжалдардан мемлекет ішіндегі жанжалға ауысқандығында. Бұның себебі ол мемлекет ішіндегі ұлтаралық және конфессияаралық антогонизм, сепаратизм сияқты жанжалдардың туындауы негізінде қоғамның барлық өміріндегі жағдайдың күрделенуін көрсетеді. Мемлекет ішіндегі экономикалық және әлеуметтік дағдарыстарда мемлекет ішілік жанжалдардың туындауына алып келіп отыр. Ал бұл аталған жанжалдар болып жатқан жердегі адамдардың құқықтарын бұзып саяси жанжалдық әрекеттер барысында бейбіт өмір сүрген адамдардың өмірін жалмауда. Қақтығыс барысында мемлекеттің ішіндегі барлық инфроқұрылымның өмір сүруін қамтамасыз ететін құрылымдардың зардап шегуі мен мүлдем жойылуына алып келеді. Дүниежүзі бойынша болып жатқан конфликтілер бейбітшілікті қалыптастыруда жаңа әдістерді қолдануды талап етуде.

Сондықтан да осындай мемлекетаралық және мемлекет ішіндегі әскери жанжалдарды болдырмау мен оларды шешу кезінде БҰҰ-ның атқаратын қызметтері шексіз. Мемлекетаралық әскери қақтығыстар мен жанжалдарды шешу кезінде және жалпы дүниежүзілік бейбітшілікті сақтау барысында шешім қабылдау мен әрекеттер ету кезінде БҰҰ-на мүше барлық елдердің пікірлері мен ұсыныстары қарастырылады.

Бітімге қатысатын мемлекеттердің жер бетінде бейбітшілікті

сақтауға қосқан үлесінен басқа өз мемлекетінің қауіпсіздігін сақтауда орасан зор тәжірибе жинақтай түседі.

Бүгінгі күні жас мемлекет ретінде бітімгершіліктің дұрыс жолға қойылып жүзеге асуы сындарлы саясатымыздың жетістігі. Қазақстан Қарулы күшінің өзіндік бітімгершілік қызметінің өзіндік тарихы бар. Тарих қойнауына қарасақ қазақ халқы ежелден бітім мен бейбіт өмірді ұлықтаумен келе жатқан ел. Бітімгершілік Қазақстан Республикасының ұлттық және ұжымдық қауіпсіздікті сақтау мен ұйымдастырудағы маңызды құрастырушы болып табылады. Бітімгершілік саясаты алдағы уақытта орындауға жоспарланып отырған саяси және әскери қақтығыстар мен конфликтілерді алдын алу кезінде саяси әрекеттер мен құралдарды қолдануды білдіреді.

«Бітімгершілік қызмет дегеніміз ол Қазақстан Республикасы қабылдаған халықаралық міндеттемелерінде Біріккен Ұлттар Ұйымының жарғысының мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес келетін, халықаралық ұйымдар мен мемлекеттер (мемлекет) қабылдайтын, саяси, экономикалық, әскери және өзге де сипаттағы дауларды шешуге, сондай-ақ үшінші тараптың араласуы арқылы мемлекеттер арасындағы немесе мемлекет шегіндегі қақтығыстарды болдырмауға, олардан қалыс қалуға және тоқтатуға және бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдауға ықпал ететін, бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау үшін гуманитарлық көмектер көрсетуге бағытталған шаралар жиынтығы» [2].

Қазақстан Республикасының бітімгершілік қызметінің мақсаттары ретінде ол саяси, экономикалық, басқа да сипаттағы дауларды шешу, халықаралық қоғамдастыққа сонымен қоса шетел мемлекеттеріне мемлекеттер арасындағы немесе бір мемлекет ішіндегі қақтығыстарды болдырмау мақсаты, сонымен қоса осындай қақтығыстарда көмектесуден қалыс қалмау, қақтығысты тоқтатуға жәрдемдесу, қазақстан мүше болған және қабылдаған халықаралық міндеттемелерге сәйкес бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдау үшін пассивті әрекетте гуманитарлық көмек көрсету болып табылады.

«Бітімгершілік» (*миротворчество*) деген терминнің өзі БҰҰ қолданысынан енгізілген термин болып табылады, дипломатиялық әдістерді қолдану арқылы жанжалға қатысушы екі жақты әскери қарулы әрекеттерін доғару мен келісімдер жүргізу арқылы бейтараптық немесе теңдей шешім қабылдауға, олардың дауларын реттеуге шақыруды немесе соларды істеу үшін әрекет етуді білдіреді. «Бейбітшілікті сақтау дегеніміз БҰҰ-ның бақылауымен әскери конфликтілерді тежеу және тоқтату» [3].

Бітімгершілік туралы нормалар алғаш рет 1928 жылғы Халықаралық дауларды бейбіт жолмен реттеу туралы БҰҰ-ның халықаралық бас заңында айтылды. БҰҰ-ның Жарғысының 2-бабында: Мемлекеттер халықаралық дауларды келіссөз, бітімгершілік, арбитраж, сот, аймақтық ұйымдар мен келісімдерге жүгіну, басқа да дауды шешудің бейбіт жолдары арқылы жедел және әділ жолмен шешуге тиіс» делінген [4].

XX ғасырдың екінші жартысынан бастап бітімгершілік саясаты дүниежүзілік және ұлттаралық аренада жаңа қырынан таныла бастады. Бұл күнде бітімгершілік қызметтері жаңа мамандық іспеттес жандана түсіп өзінің жұмысының өзектілігін айқындай түскен. Бітімгершілік саясаты ол тікелей дүниежүзілік және мемлекеттік қауіпсіздікті және бейбітшілікті сақтау маңызына ие.

Бітімгершілік саясаттың жүргізілуі әртүрлі саяси және әскери қақтығыстар мен жанжалдардың шығу себептері мен туындауына байланысты жолдары өзгеріп отырады. Халықаралық құқықта зорлық зомбылыққа қарсы реторсия, репрессалия, өзін-өзі қорғау сияқты үш түрлі құқық берілген. *Реторсия* дегеніміз – бір мемлекеттің зиян келтірген әрекетіне жауап ретінде заңды түрде жауласу және зиянды әрекетке бару арқылы жауап беру шарасы. *Репрессалия* – басқа мемлекеттің заңсыз әрекетіне қарсы қолданылатын заңсыз әрекет. Реторсияның басты айырмашылығы заңды әрекет болуында. *Өзін-өзі қорғау құқығы* бұндай жағдайда да алдымен өзіне қарсы қарулы шабуыл жасалғанын дәлелдеу керек. Өзін-өзі қорғау үшін шара қолданып, шабуылдың бетін қайтаруға мемлекеттің құқығы бар.

1970 жылы Халықаралық құқықтық принциптері туралы декларацияда: «Мемлекеттерге басқа мемлекеттегі режимді күшпен құлатуға тырысып отырған лаңкестік немесе қарулы әрекетті ұйымдастыруға, көмектесуге, қаржыландыруға, арандатуға жол берілмейді. Сондай-ақ басқа мемлекеттегі азаматтық қақтығысқа араласуға тыйым салынады» [5].

Алайда мемлекеттің басында отырған кейбір саясаткерлер бұл заңдарды орындамай құқықбұзушылыққа барып жатады. Соның салдарынан жер бетінде соғыс өрті шығып жатады. «По подсчетам английских специалистов Д.Смирта и Э.Брайена, в 1998 – 2003 гг. в мире разразилось 120 войн. Согласно данным Комиссии ООН по делам военных беженцев (UNWRA), только в 1995 г. наблюдалось 84 вооруженных конфликта» [6].

Жалпы БҰҰ-ның араласуымен 2020 жылға дейін бейбітшілікті сақтауға 73 бітімгершілік миссиясын атқарыпты. Бітімгершілік қызметі барысында мемлекетаралық дүниежүзілік дағдарыс

салдарынан әртүрлі әлеуметтік мәселелер, денсаулық сақтау, кедейшілік пен геноцид, репрессия сияқты мәселелермен айналысып ғана қоймайды азаматтық соғыстар, ұлтаралық соғыстар мен қақтығыстар, конфессияаралық қарулы қақтығыстарды болдырмауға екі жақты ортақ бітімге келуіне шақырады.

Бітімгершілік қызметті атқаратын ұйымдар басқа елдің шекарасына әскерін енгізуі арқылы ол елдің ережелері мен талаптарының бұзылуына немесе жанжалдардың күрделі сипатқа енуіне де тікелей әсер етуі мүмкін.

Бітімгершілік қызметтердің маңызы біз атап отырған ұжымдарда әскери қақтығыстар салдарынан болатын зорлық-зомбылық әрекеттердің барлығы соғысты жүргізу кезінде орнатылатын жалпы қабылданған нормаларға сай келмейтіндігінде, бұның барлығы қарулы қақтығыстардың қаталдануы мен күш көрсетудің өзгергендігін білдіріп соның салдарынан қаза болған, жапа шеккен адамдардың санының көбеюіне алып келіп отыр. Сондықтан көптеген мемлекеттер мен дүниежүзілік ұйымдардың саяси басым бағытының бірі ретінде қарулы қақтығыстар мен жанжалдарды болдырмауға, реттеуге қатысты бағытталған саясаты мен қызметтері басымдықта тұрады.

Алайда еліміздің бітімгершілігі БҰҰ-на кірместен бұрын басталған. Кеңес Одағы тұсында 1978-1989 жылдар қақтығыс пен соғыстан көз ашпаған ауған жері көршілес жатқан аймақтарға үлкен қауіп туғызатын. Кеңес одағы ыдыраған тұста Тәжікстанда азаматтық көтерілістің соңы шекарадан өтпекші болған исламидтік топтың билікке талас туғызуы мақсатында жасаған қимылдары соғыс өртінен өршіте түскен. ТМД елдері соның ішінде Ресей, Өзбекстан, Қырғызстан жиналып Тәжік-Ауған шекарасын қорғау туралы шешім қабылдап бітімгершілікке өз әскерлерін жасақтаған болатын.

Қазақстан Республикасындағы бітімгершіліктің алғашқы және тарихи бастамасы бауырлас осы Тәжік-Ауған шекарасында өткен. Бітімге Шымкент қаласына қарасты ПМ-нің сарбаздары, екі рота мотоатқыштарды Сарыөзек пен Отар әскери бөлімшесі даярласа, келесі ҚР ҰҚК әскерлерін Шығыс Қазақстан облысына қарасты Күршім мен Зайсанның шекаралық әскери бөлімшелері даярлықтан өткізген. ҰҚК шекара қорғаныс Министрлігі және ҚР ПМ әскері бірігуі негізінде шоғырландырылған Қазақстандық батальон жасақталып, сегіз жыл аралығында одақтастары алдындағы борыштарын өтеуге аттанды.

1992 мен 2001 жылдың аралығына дейін он мыңнан астам қазақстандық жауынгер-бітімгершілер ТМД елдерінің оңтүстік

шекараларында қызмет еткен. 1995 жылдың 7 сәуірде Памирдың Пшихавр шатқалында қазақстандық жасақ әскери бітімгершілік қызметтерін атқару барысында исламидтік топтардың тұтқиылдан тап беріп қоршауында қалса да беріспей жанқиярлықпен жауға қарсы күрес жүргізген. Осы ұрыста ПМ-нен аттанған 33 сарбаз жараланып 17 сарбаз қаза тапқан. Солардың қатарында: старшина Қалмақан Бақбаев, сержант Радик Қаймулдиев, сержант Әлихан Өгізбаев, қатардағы жауынгерлер Қанат Едрышов, Ербол Исабаев, Ержан Әбдиев, Ержан Байбағысов, Еркін Байқабылов, Ербол Бекебаев, Бауыржан Далабаев, Жақсылық Жансүгіров, Имомодин Жұматов, Михаил Мартыненко, Еркебұлан Мақажанов, Анатолий Мешков, Дастан Нұрметов, Тахир Рахымжанов. Тұтқиылда қоршауда қалып қаза тапқан сарбаздардың ерліктері мәңгі ел есінде қалары сөзсіз. 17-і сарбаз көз жұмған жерге Тәжікстан мемлекеті құрметпен еске алып ескерткіш құлпытасын орнатқан. Қазақстанның бітімгершілік қызметтерін атқару тарихындағы бір күннің ішінде ең көп жоғалтқан сарбаздарының саны еді. Еліміз арнайы сәуір айының 7-сін қаралы күн ретінде атап өтеді. Бітімгершілік күні ретінде ғылыми конференциялар, халықаралық симпозиумдар, дөңгелек үстелдер өткізіліп тұрады. Тәжік шекарасына барғандардың көпшілігі сарбаздар олар бір жылдық әскери борышын атқарған соң ғана барып өтініш бере алатын. 1991-1995 жылдары елімізде (*кадровый*) әскери мамандар жетіспейтін ол кездері сұранып барған әскери мамандардың өтінішін қабылдай бермейтін. Бүгінгі күні бітімгершілікке барып келген әскери мамандардың біразы ЖОО-да ұстаздық қызмет атқарып жүр. Алматы қаласында орналасқан Сағадат Нұрмағамбетов атындағы Құрлық әскерлері Әскери институтында п-к Ноғайбеков М., Райчинец Ю., Касимбаев Ғ., Алтаев Н., Сарыжігітов Ш., Ембергенов Е.

Құрлық әскерлерінің Әскери институтының атыс кафедрасының бастығы полковник М.Ноғайбеков өз сұхбатында: «Егемендігін енді ғана алған мемлекетімізде офицерлер тапшы еді әскери мамандар елімізге ауадай қажет болатын. Сондықтанда офицерден гөрі әскери борышын енді ғана өтеп біткен сарбаздардың өз өтініші бойынша Тәжікстан жеріне бітімгершілікке жіберетін еді. Қазақстаннан барған сарбаздарға Тәжік-Ауған шекарасында бітімгершілік қызметтің өтілуі оңай бола қойған жоқ. Аймақтың орналасу бедері жазық емес, биік заңғар таулар, шақпақ-шақпақ жартастар күндіз 45°С ыстық, түні қатты суық болып ауа-райы да қолайсыздық туғызатын. Тау шыңында орналасқан әскери бөлімшені сумен, тамақпен қамтамасыз етілуін былай қойғанда түнгі күзет (қарауыл) қиынға соғатын. Осындай таулы аймақтарда арнайы әскери тактикалар

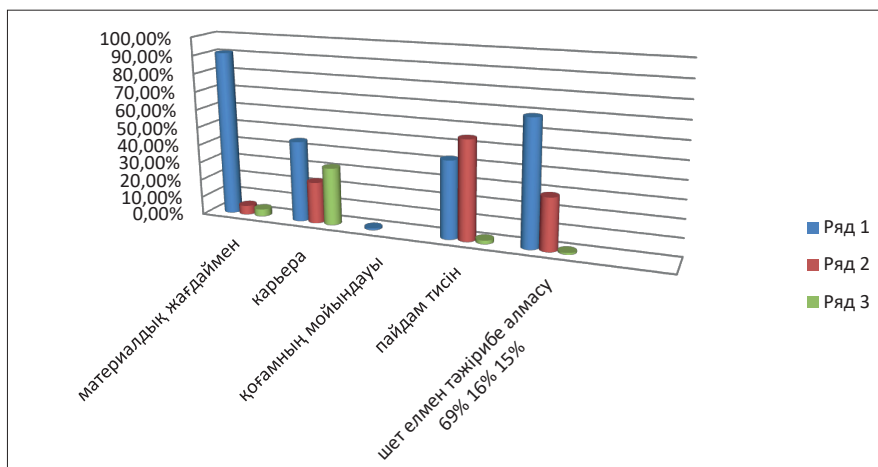
қолданылады. Жалпы бітімгершілік қызметте болуым білімімді шыңдауға, әскери тәжірибе жинақтауыма себепші болды. Қазіргі таңда бітімгершіліктен жинақтаған мол білімімді курсанттарға үйретіп ұстаздық қызмет атқарудамын» – дейді.

«Тактика» кафедрасының аға оқытушысы полковник Н.Алтаев: «Жер бетіндегі адамзат баласы бақытты болуға, бейбіт өмір сүруге құқылы. Халықаралық құқықта арнайы бейбіт халық пен бейбіт тұрғындарға шабуыл жасауға болмайды деп тыйым салынғанымен де бұл заң күнделікті өмірде орындалмайды. Осының кесірінен жазықсыз адамдар мен бейкүнә балалар зұлым саясаттың құрбанына айналып жатады.

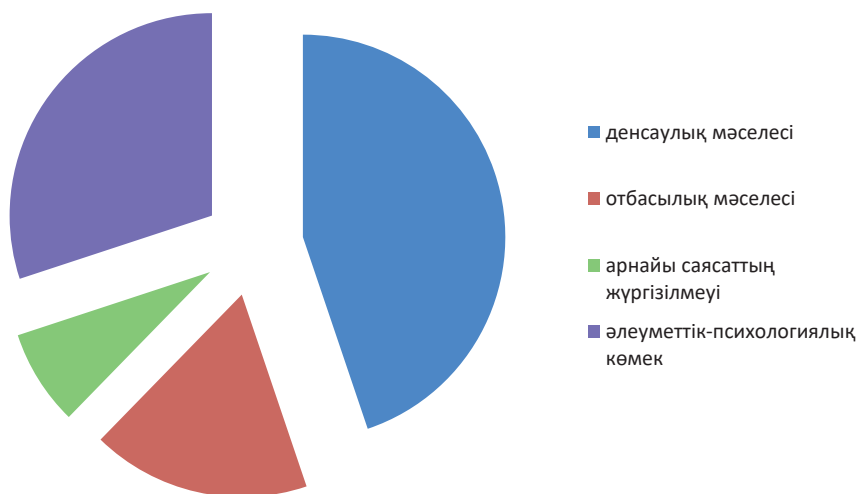
Бітімгершілік миссиясына баратындар алдымен жергілікті жердегі бейбіт тұрғындардың мәдениетін, әдет-ғұрпын сыйлауға міндетті. Тіпті сөзін жеткізе алмаған жағдайда қолмен көрсеткен ишараңыз жергілікті жердің түсінігінде өзгеше теріс мағынаны білдіруі мүмкін сондықтан да мұқият болуды қажет етеді».

Сіздің баруыңызға не себеп болды деген сұрағымызға полковник Н.Алтаев мырза: «Тәжікстан бауырлас ел бейбіт елді басқыншы топтардан қорғау менің азаматтық ғана емес, әскери борышым деп баруға бел шешкем» – деді. Қазіргі кезде басқа елдің шекарасын күзетіп емес өзіміздің Отанымызды қорғау үшін әскери борышын өтеуге барғысы келетіндердің қатары сиреп бара жатыр. Соғыс өрті тұтанып жатқан жерге сұранып барып ерлік көрсеткен жауынгерлердің болмысы кейінгі ұрпаққа үлгі, патриоттық тәрбие беретін өнеге мектебі. Бітімгершілікке барған респонденттерден терең сұхбат алу барысында бірқатар сұрақтарымызға жауап алдық.

1-диаграмма. Бітімгершілікке барудағы негізгі мақсат

2-диаграмма. Бітімгершілікке барғандарды толғандыратын мәселе

«Бітімгершілікке барудағы негізгі мақсат» тақырыбында алынған сұхбатта бітімгершілікке барғандардың 90% материалдық жағдаймен байланысты болып шықты. 1991 жылы кеңес одағы ыдырап тәуелсіздігімізге қол жеткізген тұста экономикалық қиыншылықтар туындаған еді. Алдыңғы 1995 жылы Тәжікстан артынан 2013 жылы Ирак жеріне бітімгершілікке барғандар әлеуметтік жағдайдың себеп болғанын алдыға тартады. Бітімгершілік миссиясына барған әскери мамандардың лауазымдары өсіп карьералары ілезде жоғары көтерілген. Осыған байланысты әскери мамандардың ішінде карьера үшін бітімге баратындардың саны 45% көрсетіп отыр. Шет елмен тәжірибие алмасу үшін барғандар 69%. Қазақстан бітімгершілік операциясына қатысуы пассивтік тұрғыда жүзеге асырылады. Қазақстан Қарулы Күші бітімгершілікті Үндістан Қарулы Күшімен бірге атқарады. Гуманитарлы көмекке азық-түлікпен қамтамасыз ету, дәрі-дәрмек жеткізу, медициналық көмек көрсету, су тазарту, су шығару, миналарды тазалайтын инженерлік-саперлық қызметтер жатады. Бірақта Ирак жерінде бітімін өтеген полковник Қасимбаев Ғ. пассивті болғанмен де тұтқиылдан шабуылдайтын соғысқа даярлық қалпында өткіздік. Кез-келген жағдайда бәріне даяр болу позициясын ұстандық. Бітімгершілікке барғандар өз өмірін өзгеге ұсынған жандар десем артық айтпаспын. Өйткені ол жер қызыл алаң, гуманитарлы болғанмен де күнделікті жағдаяттар белең алып тұратын. Бітімгершілік қызметін өтегендер жалпы

әскери тәжірибе жинақтап ғана қоймай сонымен бірге тіл тұрғысынан да тәжірибие алмасуға септігі тигенін айтып өтті. Бітімгершілікке баратындардың бір ерекшелігі олар ағылшын тілінде емін-еркін сөйлей алады. Қоғамда өзін мойындату үшін барғандардың көрсеткіші 1% алады.

Бітімгершілікке барғандарды толғандыратын басты мәселе денсаулық 8,2%, отбасылық мәселе 3,2%, арнайы саясаттың жүргізілмеуі 1,4%, әлеуметтік-психологиялық көмек 5,5 % көрсетіп отыр.

Көп жылдан бері Ауғанстан мен Тәжікстан шекарасында қызмет етіп бітімге барған ардагерлердің мәртебесі жоқ еді. Тәжікстан, Ирак аймағына барған бітімгерлер елімізде мүлдем әлеуметтік-психологиялық көмектің көрсетілмейтіндігін айтты.

«2020 жылы «Ардагерлер туралы» Қазақстан Республикасының Заң жобасының 5 наурызындағы №98 қаулысында ардагерлердің жаңа санаттарына енген азаматтарға ай сайын 4,8 АЕК көлемінде, яғни 13435 теңгелік арнайы мемлекеттік жәрдемақы тағайындалған» [7].

1992 жылдан 2001 жылға дейінгі кезеңде тәжік-ауған учаскесінде ТМД-ның сыртқы шекараларының сыртқы қорғанысын күшейтуге қатысқан, 1968 жылы Чехословакиядағы жанжалды реттеуге, Таулы Қарабахтағы этносаралық жанжалды шешуге, Ирактағы бітімгершілік операцияларына қатысқан ұлттық контингентке кіретін азаматтар санатын ардагерлер санатына кіргізіп медициналық, тұрғын үй жер учаскесін алуға, салықтың барлық түрінен босатылады сонымен қатар санаторийге тегін демалуға жіберілетіні бітімгершілікке барғандарды бір қуантып тастады.

Дегенменде бейбітшілік солдатты аталған ардагерлердің отбастарына не болмаса балаларына әлеуметтік тұрғыдан ештеңе тағайындалмаған. Бітімгерлердің балаларына тегін не болмаса жартылай төлеммен білім алуына мүмкіндік берілсе отбастарына жасалатын басты көмектің бірі болмақ деп ұсыныс жасағымыз келеді.

1992 жылы 2 Наурызда БҰҰ-на енген Қазақстан дүниежүзі бойынша бейбітшілік пен қауіпсіздікті сақтау қызметтеріне белсене қатысып келе жатыр. Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның құрамына кіргеннен бастап бітімгершілікке баратын қызметкерлер халықаралық әскери стандартқа сай даярлықтан өткізу үшін «Қазбат» батальоны құрылды. «Қазбат» батальонының командирі капитан А. Нұрқасымов бітімгершілік қызметін бастаған сәттен бастап инженерлік-саперлық батальоны төрт миллионға жуық жарылғыш заттарды залалсыздандырғандығын 6718 кубометрлік су тазаланғанын айтып өтті.

«Қазбат» Иракқа бағытталған батальонның мақсаттары пассивтік тұрғыда жүргізіледі жарылмаған қаруларды табу мен залалсыздандыру, медициналық көмектер көрсету мен ауыз сумен камтамасыз ету жұмыстарын жүргізу және азаматтық халықтың қауіпсіздігін сақтау мен бейбітшілікті орнату болып табылады.

Бітімгерлік қызметтерін ұйымдастыру мен атқару кезінде шиеленіс аймағында әйелдердің саны арта түскен. Халықаралық бейбітшілікті орнату кезінде әйелдер ерлермен қатар иық тіресіп қызмет атқаруда. Қазақстандық әскери дәрігерлер «Дельта» атты базада америкалық дәрігерлер тобымен бірге жұмыс істеп жергілікті тұрғындарды емдеп аянбай қызмет етуде.

«2003 жылдың 20 наурызындағы Иракқа Ұлтаралық Коалицияның әскерін енгізуге себеп болған ол Саддам Хусейннің халықаралық терроризмді және жаппай қырып-жою қаруын жасауды қолдағандығы себеп болды. Алғашқы болып әскерді енгізу әрекеттерін ұсынған АҚШ Президенті Джордж Буш болды, ол Саддам Хусейннің диктаторлық әрекеттерін жою негізінде Иракта жаңа демократиялық ұстанымдар мен бағыттарды ұстанатын жаңа басшыны орнату керектігін айтқан» [8].

Ирак басшылығының тарапынан қазақстандықтардың «Иракқа тәуелсіздік» атты әскери операцияларына қатысқаны үшін алғыс білдірген. Бітімгершілік қызметтерді ұйымдастыру кезінде әртүрлі тараптардан адамдар қаза болды, оның барлығы тарихта қалуы керек. Соның бірі 2005 жылы 9 қаңтарда Васип аймағында қару-жарақтарды тиеу барысында қаза болған қазақстандық Қайрат Құдабаевты және Қазбаттың жаралы болған батырларының еңбектері мен ерліктерін бірі білсе бірі білмейді. Дүниежүзі бойынша бітімгершілік қызметті ұйымдастырушылар мен оған қатысқан адамдардың еңбектері мен ерліктері ешқашан ұмыт қалмауы керек. Осындай батырлар тек өз елдері мен өздерінің қамы үшін емес, дүниежүзі бойынша бейбітшілік пен татулықты сақтау мақсатында ерлік еткендер болып табылады.

«Қазбат» сержанты А.Қожахметов: «Менің Ирак жайлы еске алуым ауыр тиеді, себебі бітімгершілік қызметін атқарған отандастарым мен украиндық бітімгершілік қызметін атқарғандардың қазасын көрдім. Бейбіт өмір сүрген жазықсыз адамдардың қазасын көрдім, достарыммен бірге қарсы жақтың минометтың атқылауының астында қалып бір өлім аузынан аман қалдым. Жалпы Иракқа баруымды әскери тапсырма деп білемін, осы жолда минаны залалсыздандыруда әскери біліктілігімді ұштап тәжірибе жинақтап келдім».

2018 жылдың 31 қазан айында Ливан аймағындағы қақтығысқа 120 сарбаздан жинақталаған жасақ бітімгершілік миссиясын атқаруға аттанып кетті. Ливан Республикасындағы бітімді үнді батальонымен бірге атқарды. Қазақстандық әскери бітімгер аймақтағы тыныштық пен бейбітшілікті сақтауға қатысты әрекеттер мен аймақты тінту, бақылау орындарында кезекшілік, оқ атуды тоқтату, сонымен қоса жергілікті халыққа көмектесу жұмыстарын ойдағыдай атқарды. Қазақстан Республикасының әскери бітімгершілік қызметкерлерінің еңбегі халықаралық деңгейде жоғары бағалануда. Ұлттық бітімгершілік бөлімдерінің бітімгерлік миссияларына қатысуы ол тек қана ұлтаралық қауіпсіздікті нығайтып қана қоймай сонымен қоса еліміздің халықаралық аренада абыройын өсіріп айтарлықтай мәртебесін көтерді.

Халықаралық әскери бітімгершілікке баратындар Қапшағайда орналасқан әскери бөлімде арнайы дайындықтардан өтеді.

Жыл сайын халықаралық «Дала бүркіті» атты әскери-тактикалық бітімгершілік оқу жаттығулары өткізіліп тұрады. 2012 жылы «Бейбітшілік үшін серіктестік» атты жобасы аясында АҚШ, Ұлыбритания, Тәжікстан, Қырғызстан, ГФР, Литва, Франция, Италия және басқа да елдердің әскери қызметкерлері қатысып келеді.

«Бейбітшілік кезіндегі серіктестік» атты жоба аясында Құрлық әскерлері Әскери институтының (КАЗЦЕНТ) білім беру орталығында төмендегідей курстарды оқытады:

- Көпұлтты операциялар кезінде қолданылатын ағылшын тіліндегі әскери терминология;
- Мәдени таным арқылы Орталық Азия мен Ауғанстандағы аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- БҰҰ бітімгерлік қызметтерін енгізу;
- БҰҰ штабтық офицерлері;
- Бітімгершілік қызметтердің құқықтық аспектілері;
- «Азаматтық халықты қорғау» БҰҰ-ның курсы;
- БҰҰ полиция офицерлерін қайтадан әлемдік деңгейге сай білімін жетілдіріп біліктілігін шыңдайды.

Қазақстанның әскери доктринасында бітімгершілік қызметіне қатысты болашақта орындалатын негізгі іс-шаралар көрсетілген:

- Мемлекеттің бітімгершілік қызметтерін іске асыратын бөлімнің мүмкіндіктері мен қабілеттерін жетілдіру, халықаралық және аймақтық ұйымдардың техникалық және жеделдетілген жұмыстарына кірістіру бойынша қазақстандық бітімгерлердің жұмыстарына ортақ стандартқа бағыттау;

- Халықаралық ұйымдар жүргізетін іс-шараларға біздің бітімгер сарбаздардың тәжірибе жинаулары мен өздерін жетілдіру үшін бірге әртүрлі іс-шараларға қатысуларына, халықаралық тыныштық пен бейбітшілікті сақтау жұмыстарын ұйымдастыру мен атқаруға қатысты шараларға қатысуға мүмкіндіктерін арттыру;

- Жеке әскери компаниялар мен күзет компаниялардың жұмыстарын бақылауды іске асыру, олардың жұмыстарын реттеу мен жүйелеуге қатысты халықаралық құқықтық актілерді құрастыру үшін БҰҰ ұйымдастыратын мемлекетаралық жұмыстарға қатысу;

- Қазақстан Республикасының шекарасындағы аймақтық бітімгерлік орталығын дамыту;

- БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің резолюциясы шеңберінде бітімгерлік бөлімшелерді БҰҰ миссияларын іске асыруға жіберу [9]. Дүниежүзінде қақтығыстарға өтіп жатқан әскери контингентінде жанжалдық жағдайларды реттестіру барысында тәжірибе жинақтап қалды. Осыған сай әскери қақтығыстар кезінде жанжалдарды басуға қатысты әрекеттер, бейбітшілікті орнату кезіндегі атқарылатын жұмыстардың барлығы БҰҰ Қауіпсіздік серіктестігінің мандаттары негізінде және БҰҰ жұмыстары мен шешімінің Қазақстан Республикасының заңнамаларына сай келуі керек, ол жерде осындай қауіпсіздікті орнату кезінде қолданылатын әрекеттерге қатысты ҚР парламентының рұқсатымен ғана іске асырылады.

Қарулы күштер әскери контингенті, басқа әскери бөлімдер мен әскери құрылымдар әлемде қауіпсіздік жағдайын орнату кезіндегі атқарылатын бітімгерлік қызметтерді орындау барысында бір ауызбен мына принциптерді орындауы және бағынулары керек, олар:

- БҰҰ ережелерін, халықаралық заңнамаларын, қабылдап отырған мемлекеттің заңдарына бағынулары керек;

- БҰҰ ережелерін, халықаралық заңнамаларын, қабылдап отырған мемлекеттің заңдарына бұлтартпай орындаулары тиіс;

- Қатысушылардың барлығының алауыздықты бейбіт жолмен реттеуге қатысты келісімдері болуы тиіс;

- БҰҰ Қауіпсіздік кеңесінің бақылауы мен басшылығы орнатылады;

- Адам құқығын қорғау мен жергілікті мекен ететін тұрғындардың дәстүрлері мен ережелерін сақтау;

- Өзін-өзі қорғау мақсатында күш қолдану және егерде бітімгершілік миссияны орындау кезінде мандат ережелеріне қатысты қарсыласулар болған жағдайда оны болдырмау әрекеттерін жасау.

БҰҰ өзінің бітімгерлік жұмыстарын орындау барысында

мемлекетаралық қауіпсіздікті қамтамасыз етуде тиімді екі аспектісін көруге болады. Бірінші халықаралық қауіпсіздік кеңесінің құрамына кіретін елдердің әскери және әскери-техникалық базасын жетілдірсе, сонымен қоса елдерде бітімгерлік қызметті ұйымдастыру мен атқару кезінде орындалатын жұмыстар арқылы шет елдің озық тәжірибесін жинақтап әскери өнерінің жетілуіне ықпал етеді. Қазіргі кезде дүниежүзі бойынша әскери бітімгершілік қызметтерінің маңыздылығы артып келеді. Бітімгершілік қызметтер өздері қойған мақсаттарға сай эволюциялануды талап етіп отыр.

Қорытынды

XXI ғасыр жер бетінде саяси тұрақтылықтың болмауы, халықаралық терроризм мен экстремизмның өршуі адам баласын болашаққа деген сенімсіздігі арта түсуде. Жер бетіндегі мемлекеттер дүниежүзінің бір бұрышында тұтанған соғыс өртіне бей-жай қарамай шиеленіске түскен екі жақты бітімге шақырып, жер бетіне бейбітшілік орнату үшін өзіндік үлестерін қосуда. «Бейбіт өмір ғана адамдар бақытының басты шарты болып табылады. Халықтың бірлігі, татулығы ғана тәуелсіз мемлекеттің тұрақтылығына, өркендеуіне кепіл бола алады» [10].

Қазақстан Республикасының бейбітшілік пен тыныштық жолында істелінген алғашқы қадамы термоядролық қаруға қарсы тұруы, бұл жөнінде бірінші елбасы Н.Ә. Назарбаев «Бейбітшілік кіндігі» атты еңбегінде кеңінен тоқталады. Бейбіт өмір мен тыныштықты ту еткен қазақ елі жер бетінде әр түрлі конфессия өкілдерінің басшысын бір жерге басып діндер съезін ұйымдастырған тұңғыш ел. Бұл съезде жаһандандудың аясындағы мемлекетке қауіп төндіретін терроризм мен экстремизм мәселері талқыланып қауіпті алдын-алу шаралары қарастырылады.

Қазақстан жас мемлекет болса да халықаралық бейбітшілікті сақтау жолында әрдайым бүкіл әлемге шама шарқынша көмектесуге дайын. Қазақстан Республикасы БҰҰ-ның құрамына енгеннен бастап Қазақстан Республикасының Қарулы Күші Ирак, Ливан, Солтүстік Африкадағы КотД Ивуар әскери бітімгершілік миссияларына қатысты.

Адамзат баласына тыныш өмір сыйлауға ат салысып борышын өтеген, бейбітшілік солдатты аталған бітімгерлердің ерлігі тарих беттерінен орын алуға тиіс дегіміз келеді. Бітімгершілік операциясында қаза тапқан сарбаздардың аты-жөндерін біреуі білсе, біреуі білмейді.

Қаза болған жауынгерлердің бейбітшілік жолындағы күрестері мен әрекеттері тарихи-философиялық, әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан тереңірек зерттеуді қажет етеді.

Қазақстан Республикасы өзінің тарихи жолында дүниежүзіне тыныштық пен татулықтың моделін ұсынатын, сонымен қоса бейбітшілік өмірді насихаттаушы ел ретінде таныла бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Kriesberg L. 1989. Intractable Conflicts and their Transformation / Ed. by - N.Y.: Syracuse University Press, - P. 9.
2. «Қазақстан Республикасының бітімгершілік қызметі туралы Заңы», 2015 жылғы 15 маусымдағы № 320-V ҚРЗ. [Электрондық ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000320>(қаралған күні 25.04.2021)
3. Мокольм, Ш. Халықаралық қатынастар. Нур-Астана «Ұлттық аударма бюросы», 2019. – 502 б.
4. Chesterman,S. 2016. Law and Prakteice of the United Nations; Oxford. p77.
5. Merrills, J.2011. International Dispute Settlement, 5 thedn, Cambridge. p.10.
6. Цыганкова А. Социология современных войн. – М.:Альфа, 2004.– С. 192
7. «Қазақстан Республикасының Ардагерлер туралы Заңы», 2020 жылғы 6 мамырдағы №322 –VI ҚРЗ. [Электрондық ресурс]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000322> (қаралған күні 28.04.2021)
8. Валецкий О. Новая стратегия США и НАТО.– М.:Политиздат, 2008. – С. 62
9. «Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы Заңы», 2011 жылғы 11 қазандағы №161 [Электрондық ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000161> (қаралған күні 25.04.2021)
10. Нурмухаметова Қ. Бітімгершілік мәселесі Қазақстан Республикасының бейбіт саясатының жетістігі ретінде // 5 Қоғам және дәуір. 2020. – №4. – 46 б.

REFERENCES:

1. Kriesberg L. 1989.Hahtygystardyrettey [Intractable Conflicts and their Transformation] Syracuse University Press, - P. 9.
2. «Qazaqstan Respublikasynyn bitimgershilik qyzmeti turaly» Zany, 2015 zhylygy 15 mausmdagy № 320-V QRZ. [Law of the Republic of Kazakhstan «On peacekeeping activities of the Republic of Kazakhstan»], Electronic resource].URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000320> (Access date: 25.04.2021)
3. Mokolm.S.2019. Halyharalyqhyhyq. [International Law]. Nur-Astana «National Translation Bureau», 2019. - 502 p.
4. Chesterman,S. 2016. Law and Prakteice of the United Nations; Oxford. p. 77.
5. Merrills, J.2011. International Dispute Settlement, 5 thedn,Cambridge. p.10.

-
6. Cygankova A. Sociologiya sovremennyh vojn. [sociology of wars]. – М.: Alpha, 2004 . p. 192
 7. «Qazaqstan Respublikasynyn Ardagerler tyraly» Zany, 2020 zhylygy 15 mamurdagy №322-VI QRZ. [Law of the Republic of Kazakhstan Veteran laws], [Electronic resource]. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2000000322> (Access date: 28.04.2021).
 8. Валецкий, О. 2008. Novajstrategja CSA I NATO [new strategy CSA I NATO], М. Politizdat. – 2008. p. 62.
 9. «Qazaqstan Respublikasynyn Әskerі doktrinasyn bekitu turaly» Zany, 2011 zhylygy 11 kazandagy № 161 QRZ. [Law of the Republic of Kazakhstan on approval of the Military Doctrine] [Electronic resource] URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1100000161> (Access date: 25.04.2021).
 10. Nurmuhametova K. Bitimgershilik maselesi Qazaqstan Respublikasynyn bebit sayasatynyn zhetistigi retinde [The issue of peace as an achievement of the peaceful policy of the Republic of Kazakhstan] // Qogam jane dauir. 2020. №4. – p. 46

Ғани Қарасаев

*ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының
бөлім басшысы – бас ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының докторы, профессор
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
karasayev_gm@mail.ru*

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШЫҒУ ТЕГІ, ТҰРМЫСЫ, САЛТ-ДӘСТҮРІ, СЕНІМІ XIII-XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ БАТЫС, ОРЫС ЗЕРТТЕУШІЛЕРІ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА

Аңдатпа. Мақалада XIII-XIX ғасырлар аралығындағы қазіргі қазақ даласында болып, жергілікті тұрғындардың тарихы қызықтырған, шаруашылығы, мәдениеті, салт-дәстүрлері, діни-сенімдерімен танысып, осылардың негізіндегі арнайы жазбалар қалдырып, жариялаған еуропалық, ресейлік мемлекеттік қызметкерлердің, жиһангерлер мен зерттеушілердің еңбектеріне талдау берілген. Олардың бұл шығармаларының ғылыми маңыздылығы сараланған.

Осылардың қатарында ғылыми шығармада бұл авторлардың түгелге жуығының Еуразия аңғарының орталығын ата-қонысы еткен қазақ халқының, оның арғы ата-бабаларының өз заманындағы озық шаруашылықтары, қолданбалы және ауызша мәдениеті, салт-дәстүрлері туралы оңды пікір білдірілгендігі атап көрсетілген.

Мақаланы жазудағы негізгі мақсат та есімдері аталған, еңбектеріне талдау берілген зерттеушілер шығармаларын ғылыми ортаға, қазіргі оқырман қауымға таныстыру болды.

Түйін сөздер: *сақтар, үйсіндер, ғұндар, түркілер, қыпшақтар Еуропа, Ресей зерттеушілері, Алтын Орда билеушілері, наймандар, Көшім хандығы, «қазақ» ұғымы, қазақтардың шаруашылығы, салт-дәстүрі, діни-сенімдері, Қазақстанның шығыс аймағы, Алтай өңірі*

Ғани Қарасаев

ПРОИСХОЖДЕНИЕ, БЫТ, ТРАДИЦИИ, ВЕРОВАНИЯ КАЗАХОВ В РАБОТАХ ЗАПАДНЫХ, РУССКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ XIII - НАЧАЛА XX ВЕКА

Аннотация. В статье представлен анализ трудов европейских, российских государственных служащих, путешественников и иссле-

дователей, побывавших в современных казахских степях XIII-XIX веков, интересующихся историей, хозяйством, культурой, традициями, вероисповеданием местного населения, оставивших и опубликовавших на основе этого особые работы. Была проанализирована научная значимость их работ.

Среди прочего, в научной работе отмечается, что практически все эти авторы положительно относятся к развитой экономике, прикладной и устной культуре, обычаям и традициям казахского народа и их предков, поселившихся в центре Евразийской долины.

Основная цель написания статьи – представить научному сообществу и современному читателю труды названных исследователей, чьи работы были проанализированы в данной работе.

Ключевые слова: саки, уйсунны, гунны, тюрки, кипчаки, европейские, русские исследователи, правители Золотой Орды, найманы, Кушумское ханство, понятие «казах», казахская экономика, традиции, религиозные убеждения, Восточный регион Казахстана, Алтайский край.

Gani Karasaev

ORIGIN, LIFE, TRADITIONS, BELIEFS OF THE KAZAKHS IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS OF THE XIII-EARLY XIII CENTURY

Abstract. In the article the analysis of works of the European, Russian civil servants, travelers and explorers who have visited the modern Kazakh steppes in the XIII-XIX centuries, interested in history, economy, culture, traditions, beliefs of the local population, who have left and published special works on the basis of it has been presented. The scientific significance of their works was analyzed.

Among other things, the scientific work notes that almost all of these authors have a positive attitude to the developed economy, applied and oral culture, customs and traditions of the Kazakh people and their ancestors, who settled in the center of the Eurasian valley.

The main purpose of writing this article is to present the works of the named researchers, whose works have been analyzed, to the scientific community and modern reader

Keywords: Saks, Uysuns, Huns, Turks, Kipchaks, European, Russian researchers, rulers of the Golden Horde, Naimans, Kushum Khanate, the concept of «Kazakh», Kazakh economy, traditions, religious beliefs, the Eastern region of Kazakhstan, Altai region

Кіріспе

Еуропа, Қытай, Таяу Шығыс, одан кейінгі орыс жиһангерлерінің, зерттеушілерінің, өлкетанушыларының Еуразия құрлығының ортасындағы кең байтақ өңірді алып жатқан қазіргі қазақ даласына деген назары тіпті сонау көне замандардан бастау алды. Оларды бұл өңірдің табиғи ерекшеліктері, тұрғындарының шаруашылығы, табиғат байлығын білу, тағы да басқалары қызықтырды. Осылармен қатар аталған өңірдегі негізделген мемлекеттік бірлестіктермен қарым-қатынас жасау мүдделілігі де мемлекеттік арнайы тапсырмамен қызмет жасайтын адамдарды, шетелдік зерттеушілердің негізгі мақсаттарына айналды.

Нәтижесінде, тіпті біздің заманымызға дейінгі кезеңдерден-ақ аталған өңір туралы жазба тарихи деректер көне грек, рим, парсы, қытай зерттеушілері тарапынан беріле бастады. Осы уақыттан бастап қазіргі Қазақстанның ерте тұрғындары, мемлекеттік бірлестіктері туралы мағлұматтар сол уақыттағы әлемдік деңгейде жарияланды.

Қазақ даласын жүйелі тұрғыда зерттеу біздің заманымыздың орта ғасырларының басынан одан ары жалғасын тауып, нәтижесінде бұл өлкені білуге деген қызығушылық арта түсті.

Мақалада ХІІІ ғасырдың ортасынан ХХ ғасырдың басына дейінгі Еуропа, орыс зерттеушілері, өлкетанушылары мен жиһангерлерінің қазақ даласы, оның жекелеген аймақтарының тарихына арналған жазбалары, шығармаларына сараптама жасалынып, деректер келтірілген бұл тарихи туындылардың ғылыми маңыздылығына баға берілген.

Материалдар және әдестемесі:

Материалдар.

Мақалада толығымен тақырыпқа байланысты ХІІІ-ХХ ғасыр басы аралығындағы қазақтар, олардың шығу тегі, салт-дәстүрлері, діни-сенімдері туралы жазған еуропалық, ресейлік зерттеушілердің шығармаларына ғылыми талдау жасалынды.

Әдістемесі. Ғылыми зерттеудің теориясы және методологиясы бойынша негізінен тарихшылдық, объективтілік, тарихи салыстырмалы талдау және тарихи жүйелілік әдістері пайдаланылды.

Бақылау және талқылау.

Еуразия аңғарының орталығын мыңдаған жылдар бойы мекендеп келе жатқан қазақ халқының және оның ата-бабаларының шығу тегі, тұрмысы, салт-дәстүрі, сенімдері туралы еуропалық, орыс

ғалымдары тіпті сонау XIII ғасырдың ортасынан жаза бастады. Себебі осы мерзімнен оларға шығыстан келіп, өзінің әскери күші арқылы жолында кездескендердің барлығын бағындыра отыра орыс даласынан асып, бүкіл Еуропаға қауіп төндірген моңғолдармен танысу, оның әскери, шаруашылықтық қуатын білу, алдағы мақсаттарын айқындау, мүмкіндік болса өзара келісімдер жасау тапсырылған арнайы адамдардың қазақ даласы арқылы Моңғолияға баруы бастау алады.

Міне, аталған уақыттан Еуропа зерттеушілерінің жазба деректерінде батысында Каспийден шығысында Алтай тауларына, оңтүстігінде Алатаудан солтүстігінде Сібір аймағына дейін созылып жатқан аймақты қоныс қылған қазақтар, олардың тікелей ата-бабалары – сақтар, үйсіндер, қаңлылар, одан кейінгі түркілердің шығу тегі, мекен еткен жерлері, тұрмыстары, салт-дәстүрлері мен сенімдері, шаруашылықтары, ішкі-сыртқы сауда байланыстары, саяси, әлеуметтік құрылымдары, тағы да басқалары туралы жазып, батыс әлеміне, Ресей қоғамына таныстыра бастады. Бұл жазбалардың басым бөлігінде халқымыздың жоғарыдағы аталған бағыттарындағы тарихы шындық негізінде баяндалды.

Біздің заманымыздың орта ғасырларындағы қазақ даласымен танысуды Рим папасының арнайы тапсырмасымен моңғолдар еліне сапар жасауы кезінде қазіргі Қазақстан территориясының батысындағы Каспий теңізінің бойынан орталығында Арал теңізі, Балхаш көлі, шығысында Тарбағатай тауы арқылы өте отыра сол кездегі жергілікті түркілік рулары тұрғындарының тұрмыстары, салт-дәстүрлерімен танысып, көргендері кейін көптеген тілдерге аударылып, орысша «История Монголов, именуемых нами Татарами» деген атаумен басылып шыққан «Historia Mongalorum quos nos Tartaros appellamus» және «Liber Tartarorum» деген қолжазбаларында жарық көрген италиялық Иоанн де Пано Карпини және сапар қорытындысын «Путешествие в восточные страны» деген кітабында жариялаған фламанд монахы, саяхатшы Гильом де Рубрук болды. Олардың екеуі де алғаш рет өздерінің бұл сапар-күнделіктерінде Еуропа жұртына әсіресе көпсанды, ықпалды «Наймандар», олардың шаруашылықтары, дәстүрлері, сенімдері туралы деректерді жеткізді.

Мысалы, Иоанн де Пано Карпини: «Наймандар Шыңғыс ханның қуатының артқандығын естіп, ашуланды, себебі, бұрын олардың асқан ержүрек императоры болып, басқа халықтар оған алым төлеген еді. Ол қайтыс болғаннан кейін билікке жас және ақылсыз балалары келіп, өзара тартысқа түсті және халықты ұстап тұра алмады. ... Мұны

естіген Шыңғыс өзіне бағынышты адамдарды біріктіріп, наймандар ... жеңілді» [1, 17 б.], – деп жазды.

Иоанн де Плано Карпини қазіргі қазақтардың ата-бабаларының салт-дәстүрлерінен де құнды деректер келтіреді. Атап айтқанда оның: «Әркім өзінің шамасы келгенінше әйел алады: ағасы қайтыс болғаннан кейін оның әйеліне келесі інілерінің біреуі үйленеді және бұл міндетті болып саналады. Басқа әйелдерге олар ешқандай шектеусіз үйленеді және оларды әке-шешелерінен аса қымбатқа сатып алады» [1, 5 б.], – деген мысалдары бұл салттың қазақ халқының жанұялық тұрмыстарында ұзақ мерзімге сақталып келгендігіне айғақ болады.

Гильом де Рубруктың баяндауынша: «Жазықтардың бірінде қуатты халықтарды өздеріне бағындырған наймандардың бақташысы тұрды» [1, 93 б.].

Гильом де Рубрук та Орта ғасырлық Қазақстанның негізгі тұрғындарының тұрмыстары мен қалыптасқан әдет-ғұрыптарынан мағлұматтар келтірген. «Алайда, жазда әзірге, – деп жазады ол, – қымыз, немесе жылқы сүті пайдаланылып, ешқандай да басқа тамақты ойламайды. ...Жылқы ішегінен колбаса жасайды. Қой етін қонақтың алдына қояды, үй иесі өзіне ұнағанын алады, ал, егер біреуге ерекше бөлігін беретін болса, оны түгелдей жеу керек, немесе ешкімге бермей, өзімен бірге алып кетуі қажет. ...Оларда мол мөлшерде қаршыға, сұңқар ұстайды. Олардың барлығын оң қолына қондырып, қаршығаның мойына қайыспен байлап, білегіне іледі» [1, 75-76 бб.].

Бұлардан кейінгі келесі қазақтардың шығу тегі, тұрмысы, салт-дәстүрі, сенімдері туралы жазғандардың қатарында XVI ғасырдағы С.Герберштейн, XVII ғасырдағы С.Ремезов, XVIII ғасырдағы И.Е.Фишер, Г.Ф.Миллер, П.С.Паллас, И.Глазунов, И.П.Фальк, И.Гмелин, XIX ғасырдағы К.Ф.Ледебур, Г.И.Спасский, А.И.Левшин, Н.Я.Бичурин, К.Риттер, А.Вамбери, В.Сиверс, И.Завалишин, П.П.Семенов-Тянь-Шанский, Дж.Кеннан, тағы да басқалары болды.

Айтылғандардың қатарында Қасиетті Рим империясы және Австрия мемлекетінің дипломаты, неміс ғалымы, тарихшы Сигизмунд фон Герберштейн XVI ғасырдың бірінші жартысында екі рет елшілік мақсатпен Мәскеу мемлекетінде болды (1517 және 1526 жж.). Бұл сапарлары кезінде ол саяси қызметімен қатар Орыс еліне қарасты және оған көрші территориялар мен халықтардың жан-жақты тарихын зерттеумен шұғылданды.

Осындай атқарылған істердің қорытындысында 1549 жылы латын

тілінде «*Rerum Moscoviticarum Commentarii*» немесе орыс тіліне аударғанда «Записки о московских делах», деген кітап жарыққа шықты. Аталған кітапта Еуропа қауымы алғаш рет бір орталыққа біріккен Орыс мемлекетінің тарихымен танысты. Зерттеуші негізінен алғанда Ресей еліне жасаған бұл ресми сапарлары уақытында ғылыми құндылығы аса маңызды тағы да басқа естелік-жазбалар дайындап, жариялады. Бұл жазбаларда қазіргі Қазақстан территориясындағы және оған көршілес өңірлердің тұрғындары туралы да бағалы мәліметтер берілді. Мысалы, оның баяндауынша: «Татарлар төмендегідей төрт тайпаға немесе ордаға бөлінеді: Еділ татарлары, Перекоп немесе Ұлан, Қазан, Оқас немесе Ноғай және Казак (Кахасса) Ордасы.

Төртінші орда – Оқас немесе Ноғай татарлары Еділ татарларынан ең соңында бөлініп шықты. Ұлы ханның белгілі құлы және жауынгері, отыз ұлы бар Оқас өлтіріліп, ұлдары басты Еділ Ордасынан бөлініп шығып, Сарай қамалының жанында мөлшермен 1517 жылдан жетпіс жыл немесе одан аз бұрын өмір сүре бастады және өте аз уақытта жылдам көбейіп, қазіргі күні ол ең саны көп және ең үлкеніне айналды. Оқас татарлары татарлардың барлығынан ары солтүстікте тұрады және олардың иеліктерінің шығыс жағынан Московия жалғасады, сондықтан олар соңғысының жерлеріне жиі шабуыл жасап, тонауға ұшыратады. Оларға Оқастың (Ноғайдың) ұлдары мен немерелері билік етеді.

Оқас татарларында ақша болмайды, алайда бір затты келесісімен ауыстырады, яғни құлдарын, ... үй және ауыр заттарды таситын малдарды ауыстырады. Билеушісі жоқ Бесінші орданы Казак Ордасы деп есептейді.

Мүмкін бұл ордаға Меховскийдің Дон өзеніне дейінгі Еуропалық сарматтарда, Алан далаларында казактар қаңғыбастықпен және тонаумен айналысады. Трактаттың авторы «Казак» татар сөзі, ал «козак рутендік (яғни орыстық) міндетті түрдегі алым төлеуші қызметші деген мағынаны білдіреді, олар түскен пайдамен өмір сүреді, ешкімге бағынбайды, кең ауқымдық жазық далада үш, алты, он, жиырма және отыз адамдық топпен кезіп жүреді».

Бұл казактар және де біздің жылнамаларымызда еске алынатындар болуы мүмкін: 1493 жылы татарлар, Орда казактары келіп, Рязань жеріне шабуыл жасап, үш селоны алып, қайтадан қайтып кетті, және осы жылдың қазанында Волохтан Иван Андреевич Суббота, Плещеевтер, Константин Заболоцкий дала арқылы келіп, оларды Татар даласында Орда казактары тонауға ұшыратты. 1500 жылы

(7008) қыркүйекте Азов облысы Козелск маңынан келіп, Козельск Олешня селосын алған Орда казактары князь Иван Перемышльский, және Одоевск князьдары, Петровтың балалары Плещеев Василий мен Иванды қуып жетіп, соққы жығып, тұтқынға алды. Ал басқа татарларды қолға түсіріп, Мәскеуге әкеліп, Ұлы князьға тапсырды.

Одан арғы Герберштейннің деректеріндегі негізгі мәліметтер оңтүстік-орыс даласында көшіп жүрген татарларға арналады. Бұл адамдар кең және қалың бетті, қысық көзді ... орта бойлы; олар беттерінің бір жағына ғана сақал қояды, қалғандарын қырып тастайды. Тек аса белгілілері ғана өте қара шаштарын өреді.

Олардың денелері шымыр, қайсар және алаңсыз көңілділікке құштар. Олар ешқандай да талғамастан жылқыны және басқа жануарларды қандай жағдайда өлгеніне қарамастан жей береді, өздерінің заңдары бойынша тек шошқаның етін пайдаланбайды. Олардың аштық пен ұйқысыздыққа шыдамдылықтары сондай, кей жағдайларда төрт күнге дейін тамақ ішпейді, ұйықтамайды да, осыған қарамастан қажетті жұмыстарды атқара береді. Жеуге жарамды бірдемені тапқан соң, бұрынғы тамақ ішпегендіктерін қайтарғандай ешқандай мөлшерсіз, ештемесін қалтырмай барлығын жей береді; міне осылай тамақ ішпегендіктерін, ауыр еңбектерінің есесін қайтарғандай олар бірден үш немесе төрт күн ұйықтайды.

...Олардың басты құмарлығы, өздерінің түсініктері бойынша адамдарды мықты және толық ететін жылқы сүті болып табылады.

...бір жердегі шөпті тауыса отыра олар табындары, әйелдері және өздерімен бірге арбамен тасып жүретін балаларымен басқа жерге ауысады.

...Ауыр соғыстар кезінде олар өздерінің әйелдері, балалары мен қарттарын неғұрлым қауіпсіз жерлерге жасырады.

...Бухария мен Қыпшақта өздерінің күміс және мыс монеталары бар: біріншісі танге, екіншісі пұл деп аталды. Ресейліктер осы атаумен өздерінің ақшаларын, атап айтқанда күміс ақшаларын деньги, мыстарын пул деп атады. Соңғысы Донскойдың әкесі кезінен қолданысқа енсе, ал бізге белгілі көне күміс ақшалар князь Дмитрийдің кезінен пайдаланылуда» [2].

Қазақтар, олардың шығу тегі, «қазақ» атауы туралы XVIII ғасырдың ортасындағы белгілі неміс зерттеушісі Иоган Ебергард Фишер де жазды. Мысалы ол өзінің Сібір тарихына арналған негізгі кітабында: «Козак (қазақ, – F.К.) атауы бір халықтың есімін бермейді. Тұрмыстың бір бағытын білдіреді. Бұл атау жанұясы жоқ немесе баспанасы жоқ деген мағынаны білдіретін татар сөзі.

Міне сондықтан да осындай адамдар жанұя туралы ойламайтын, жоғалтатын ештеңесі жоқ, сондықтан кез-келген бұйрық болғанда әртүрлі әрекеттерге, шапқыншылық жасауға дайын тұрады.

Осындай ерекшеліктер тынышсыздықтарымен белгілі Қазақ ордасына тән болды, сондықтан да болар, олар өздерінің шапқыншылықтары және жорықтарымен әрқашан басқа халықтардан асып түсті, кейін бұл атау басқа татар халықтарына да берілді» [3, 59-60 бб.] – деген анықтама жасады.

Қазақтардың шығу тегі, мекендеген өңірлері туралы XVIII ғасырдың бірінші жартысындағы неміс жаратылыстанушы ғалымы, дәрігер, ботаник, этнограф, Сібір мен Оралды зерттеуші Иоганн Георг Гмелин (1709-1755) де баяндады. Мысалы, оның көрсетуінше: «Ертістің жоғары жағы қалмақ иелігінде, алдымен Зайсан көліне құятын ... өзен.

Ишимнен (Есілден, – Ғ.Қ.) шығыс пен оңтүстікке қарай дала, ол жерлерде қырғыз-қайсақтар көшіп жүргендіктен қазақтық немесе қырғыздық деп аталады» [4, 3; 28 бб.].

Санкт-Петербург қаласындағы Императорлық Ғылым Академиясы жанындағы баспадан 1799 жылы Ресейге белгілі кітап таратушы Иван Глазуновтың жетекшілігімен жарияланған көптомдық жинақта Батыс Сібір аймағын мекен еткен қазақтардың салт-дәстүрі және өзара құқықтық жағдайдағы қатынас ережелері туралы жазылған. XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Орта жүз рулары қазақтары арасындағы қолданылып келген осы жанұялық-тұрмыстық ережеден мысалдар келтіретін болсақ, онда: «Соттары ұлыстардағы старшындар, ал Хан басқарудан гөрі соттық істерді шешумен басымырақ айналысады, заңның пайдаланылуына бақылау жасап, олардың іске асуын талап етеді. Олардың заңдары біріншіден, Құран арқылы бекітіледі, екіншіден ескі салт бойынша, кейде ерекше жағдайларда нақты әділеттік арқылы бекітіледі.

Кім ер адамды өлтіретін болса, екі жыл бойы оның туыстарының қуғынына ұшырап, осы мерзімде өздері ол үшін жазаланбай, оны өлтіруі мүмкін. Егер де ол өзінің өмірін сақтап қалғысы келсе, өлгеннің туыстарына жүз жылқы, бір адам аманат және екі түйе береді. Бес еркек немесе ұрғашы қой бір жылқыға айырбас ретінде беріледі.

Әйелді, баланы немесе құлды (невольникті) соққыға жыққаны және әйелді қорлағаны үшін оның соңынан бүкіл руы талап ететіндіктен жоғарыдағы аталған айыптың жартысы төленеді. Алайда барлық жағдайларда олардың арасындағы дау бітімшілер және жақтастарының араласуымен бейбіт жолмен шешіледі, бұл

жағдайда да жаппа шеккендерде кейде көп кейде аз жағдайда кешірімге келіседі.

Адамды мүгедек еткені үшін оны өлтіргеннің құнының жартысы төленеді. Үлкен саусақ 100, кішісі 20, ал басқаларына 30-дан 60 қойға дейін төлейді.

Адамды құлағынан айыру оларда аса үлкен қылмыс болып саналып, осылай жапа шеккен адам, осындай зиян келтірген адам кінәсіз болса да үлкен құн алады.

Егер де кімде кім ашу үстінде қарсыласының сақалын немесе екі жынысты адамның да бала өмірге әкелетін мүшесін күшпен қысатын болса, ол соттың шешімімен қатал жазаланады.

Ұрланған кез-келген зат үшін оның құнынан тоғыз есе артық құн төленеді, осылай одан ары жалғастырыла береді» [5], – деп жазылған. Яғни, бұл деректерден XVII ғасырдың соңында қабылданған Тәуке ханның «Жеті жарғы» заңдар жинағы негізінің қазақ даласының бар аймағына тарағандығын білуге болады.

XIX ғасырдың басынан белгілі Сібір тарихын зерттеуші Г.Спасскийдің ұйымдастыруымен Санкт-Петербургте бірнеше жылдар бойы шығарылып келген «Сибирский вестник» және «Азиатский вестник» журналдарында Батыс Сібір, Алтай аймағын қоныс еткен көне заманнан басталатын қазақтардың арғы ата-бабалары – көшпелі және жартылай көшпелі тайпалар мен рулардың және одан кейінгі уақыттағы осы өңір қазақтарының әлеуметтік құрылымы, салт-дәстүрлері, шаруашылығы, солардың қатарында қазақ даласына әр түрлі мақсаттармен қоныс аударған халықтар өкілдерімен арадағы әр бағытты қатынас туралы деректер молынан беріліп, Еуропа және Ресей қоғамына таныстырылды.

Мысалы, Сибирский Вестник 1818 жылғы санындағы Г.Спасскийдің «Пример великодушья и человеколюбья» атты хабарламасы жарияланып, онда қоныстанушы орыс шаруалары тарапынан жергілікті қазақтарға көрсетілген адамгершілікті де игілікті өзара қарым-қатынастың нақты мысалы баяндалған [6].

Ал, осы журналдың 1818 жылғы санының төртінші бөлігіндегі жарияланған жазбада: «Верхбухтарминск немесе Печищенская деревнясын каменщиктер негіздеген. Верхбухтарминск деревнясында 20-ға жуық қайырымды және қонақжай каменщиктер қоныстанған. Деревнядан өзеннің ағысымен төмен қарай бірнеше жұпыны киіз үйлерде қырғыздар мекен етеді, жазда олар жылқы және ірі қара малын бағады, ал қыста орыс тұрғындарының үй шаруаларына көмектеседі және осылар арқылы өздері мен

жанұяларына тамақтарын табады. Бұл қырғыздар (тастан немесе ағаштан салынған – Ғ.Қ.) үйлерде тұрудың барлық мүмкіншіліктері бола тұра өздерінің киіз үйлерінен айырылғысы келмейді.

Олар үскірік қыстың аязына да шыдамдылықпен төзеді және каменщиктердің жайлы өмірлеріне де қызықпайды. Әдеттен айырылмаудың қыйындығы осында сияқты» [7, 72 б.], – делініп, онда жергілікті қазақтар мен орыс қоныстанушылары арасындағы қатынастың барысы мен қазақтардың тұрмыстық салтынан анықтамалар берілген.

«Азиатский вестник» журналының 1826 жылдың сәуір айындағы санында «Киргиз-кайсаки» деген мақала жарияланып, онда қазақтардың шығу тегі, қалыптасқан өмір салты, табиғатынан қонақжайлылығы туралы деректер келтірілген. «Қырғыз-қайсақтардың, – деп жазылған онда, – шығу тегі туралы пікірлер әртүрлі. Кейбіреулер оларды монғолдардың, келесілері татарлардың ұрпақтары деп есептейді. Алайда, соңғы пікірді неғұрлым дұрыс деп есептеуге болады, себебі қырғыздардың басқа тайпалармен араласып кетулеріне қарамастан, олардың тілдері тура татарлардікі, ...Қырғыздардың бет-пішіндері де олардың татарлардан шыққандығын дәлелдейді.

Ерлері мен әйелдерінің бет-бейнелері ұқсас, алайда соңғылары қалмақтарды көбірек еске түсіреді, олардың кейбіреулерінің бет-жүздері өте әдемі.

Негізінен алғанда, олар өздерімен көрші көшпенді халықтармен салыстырғанда неғұрлым ержүрек және батыл.

Қонақжайлылық қырғыздар арасындағы қалыптасқан мейірбандылықтың түрі ретінде саналады. Кез-келген қырғыз қаншама алыс сапарға шыққанымен өзімен бірге ешқандай да азық түрлерін алмайды, алайда жол бойы ешкімді танымаса да молынан тамақ және мейірімдіктің барлық белгілерін алады. Кез-келген жолға шығушыны олар туғанындай қабылдап, ешқандай ақысыз қолындағы күтумен бірге арнайы көрші ауылдардан қонаққа келушілерді де солай қабылдайды. Келген адамның міндеті сапарында не көрді, не естіді соны айтып беру ғана болып табылады» [8].

XVIII ғасырдың екінші жартысындағы Батыс Сібір өңіріне ғылыми-зерттеу мақсатында сапар жасаған швед жиһангері, натуралист Иоган Петер Фальктің зерттеушілер тобының құрамында болған грек жиһангері, емші Христофор Барданес 1771 жылы екі рет қырғыз даласында, анығын айтқанда Алтай өңірінде болып, өзінің көргендерін, солардың ішіндегі қазақтардың тұрмысы мен салт-

дәстүрлері туралы жазған. Сол мерзімдегі орын алған қазақ-жоңғар қатынасынан құнды мәліметтер келтіреді. Мысалы өзінің жүргізген күнделігінде ол осындай мазмұндағы төмендегідей деректер береді: «26 шілде. Осы күнгі түс кезінде мен Орта Қырғыз ордасының кіші ұлысының старшыны сұлтан немесе князь Маметтің ауылына бардым және онда құрметпен силы қонақ ретінде қарсы алындым. Оның ордасы немесе деревнясы (ауыл) үшеуі оның дәрежесіне сай ақ киізден жасалған және таза, ал қалғандары қызметкерлері мен малшыларына арналған қарапайым, барлығы 8 киіз үйден тұрды.

Сұлтан қабылдағанға дейін оның ұлдары менімен әңгімелесіп отырды. Оның үйі ортасы шымылдықпен (завесой) бөлінген, үлкен. Ортасында оттың үстіндегі үлкен темір қазанда малдың еті мен астық жармасы пісірілуде, жағалай киімдер тағы да басқалар салынған үлкен және кіші тері жәшіктер орналасқан. Кіре беріске қарсы ошақтың арғы жағына сұлтан мен әйелі малдас құрып отырған жастық салынған парсы кілемі жайылған. Менің оларға қарсы жағында отыруым керек болды.

Сұлтанның жасы 60-та, қара сақалды, арықша келген. Ол жібек шапан жамылып, алтынмен көмкерілген қалпақ киген. Ширақ пішінді. Оның әйелі 40 жаста, неғұрлым дәрежелі (весьма сановнита), бұхарлық жартылай жібек көйлек киіп, жібек орамал тартқан, басындағы орамалының екі жағынан беті арқылы әсем өрнектелген шашақтар өрілген. Оларға ізет көрсете отыра мен өзіммен бірге аз алғаныма кешірім сұрай отыра князьға мен фунт сабын, Омбыда 7 тиынға сатып алған айна, 3 копейка төлеген жүзік және бірнеше инені сыйға тарттым.

Ол одан кейін менен қымыз немесе ашыған спирттелген бие сүтін ішетіндігімді сұрады, мен ішемін деп айтқаннан кейін маған қымыз одан фарфор ыдыспен кейін қантсыз және балсыз тек пісірілген сүт қосылған жақсы шай әкелді. Біздің әңгімеміз көңілді тұрғыда өрбіді. Ол (Сұлтан, – Ғ.Қ.) Монархтың денсаулығы туралы сұрап, өзінің Ресей Империясына деген игі тілектерін білдірді. Қалмақтарды қууға оның өзі қатысқан және бірнеше адамын тұтқынға алған, жанұялы 6-7 қалмақ оның құлдары қызметін атқарады, алайда оларға жақсы қарайды. ...Соңында ол мені бір торсық қымыз және қоймен достық пейілмен шығарып салды және жолбасшы ретінде бірнеше қырғызды қосып берді» [9].

XIX ғасырдың басында (1826 жыл) Батыс Сібірдің Алтай өңіріне белгілі неміс ғалымы, ботаник, педагог, жиһангер Карл Христиан Фридрих Ледебур тоғыз айға созылған саяхат жасап,

осындағы Орта Жүз қазақтарының арасында болды, олардың өмірлері, шаруашылықтары, тұрмыс салттарымен жеткілікті тұрғыда танысты. Зерттеу нәтижесі 1829 жылы Дерпт қаласында «Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая» деген атаумен жарияланды. «Бұл қырғыздар, – деп жазады зерттеуші, – егін шаруашылығымен айналыспайды және малдары да аз; олар негізінен алғанда шаруаларға, көбінесе казактардың малдарын бағуға жалданады, мұнымен бірге сөзсіз ұрлықпен айналысады, әсіресе олар жылқы ұрлаушылар ретінде ерекше белгілі. Ұрланған жылқыларды олар одан ары табу мен қайтару қиын болатындықтан жылдам Ертіс өзені арқылы Қырғыз даласына айдап әкетеді.

Шаруалар біреуі Убинскіден екі шақырым ғана орналасқан, казак форпостары жанына қоныстанатын, қырғыздармен, көрші болғандықтарына жиі шағым айтады.

Өкінішке орай біз Қамбардың не інілеріне, не немерелеріне кездесе алмадық. Қарт өзінің қайын атасына қонаққа кетіпті, ал ұлдары оны Күршімге дейін шығарып салды. Алайда біз бірден киіз үйлердің біріне орналастық және кешкі асқа бізге ешкі сойды. Кешке бізді қырғыздардың тобы қоршап, олардың бірнешеуі қобызда ойнады. Бұл аспап скрипкаға өте ұқсас, алайда алдыңғы беті жоқ. Сандары анықталмаған шектері жылқының қылынан жасалған. Мұнда төртеу болды, кейде екеу ғана болады деп айтады. Скрипкадағы кішкентей таяқпен ойнайды. Сазы қарапайым, қысқа және жиі қайталанып отырады.

Аға сұлтан – орта бойлы, арықша келген, силасты және қайырымды. Алайда оның екінші інісі – толық, болыстықтағы бірінші күш иесі атанған қуатты ер кісі, керісінше ерекше мақтаншақ, тәкаппар және өзін қоршағандармен едәуір деңгейде менсібей қатынас жасайды. Үшінші інісі, алып денелі, өзінің жастығына қарамастан (оның жасы ұзағанда 18-20 арасында) өте сымбатты. Органшы ініге тиесілі такаппарлығын көрсетпейді, қолайсыз аю сияқты әрекет жасайды.

Көктемде Ертіс мұздан босанғаннан кейін балықшылар Нор-Зайсан мен Ертістің жоғары ағысына ұмтылады. Негізінен екіден алты адамға дейін ұйымдаса отыра, бірге аулау үшін артель құрады. Балық аулау құралдарын, ұн, тұз және арақ алып, олар қайықпен Ертістің жоғары ағысына қарай жүзіп, өздеріне қолайлы балық аулайтын жерлерді таңдайды. Көпшілігі Ертістің төменгі ағысына тоқтайды, ал кейбіреулері ғана өзеннің жоғары ағысынан аулау үшін Нор-Зайсанды кесіп өтеді. Көпшілігі мұнда бірнеше ай ғана

болады, кейбіреулері терең күзге дейін қалады, ал бір-екеуі бүкіл қыс бойы балық аулайды.

Ертісте негізінен осетр, стерляд ауланады. Балықтың бұл екі түрі де мұнда қызыл балық деп аталады. Нор-Зайсанда және Ертістің жоғары ағысында негізінен нельма және таймен, аздап налим және Ертістің төменгі ағысында да болатын нельма және тайменмен бірге қызыл балық деп аталатын шортан ауланады.

Балық аулаудың әдістері әр түрлі, балықшылар осетр және ақ балықты аулауға тырысады. Осетр балықтарын аулаудың неғұрлым қолайлы уақыты көктем деп есептеледі, жазда олар мүлдемге ауланбайды, ал күзде көктемге қарағанда мүлдем аз ауланады.

Қырғыздар Аблақиттың маңайында болмағанымен, бұл халықтың пайда табу үшін өздерінің жайылымдарынан алысқа кететіндіктерінен, сақтықтың шараларын жасауға мәжбүр болды. Мысалы, 28 маусым күні екі қырғыз Ертістің сол жағалауындағы қамалдан екі верст жердегі басқа қырғыздардың жылқыларын алып кетті. Мұнда сонымен бірге бірнеше күн бұрын Усть-Каменогорскіден шыққан бір қырғыз сұлтанын анду мен тонау және бірнеше жыл бұрын осы болыстықтағы сұлтан жасаған тонашылықтың қайтарымын алу мақсатымен 1000-нан артық қырғыздардың жиналғандығы туралы хабар алынды. Сұлтанның бандиттерден құтылып кетуі қиын екендігінен қауіптендік.

Қарқаралы мен Семиарск арасында қырғыздардың шабуылының қауіпін азайту мақсатында жалғыз сапарға шығуға қатаң тиым салынған. Алайда айтулар бойынша, жол қауіпсіз жағдайда, біз күйеулерінің қолдауынсыз арбалармен Қарқаралыға бара жатқан жекелеген әйелдерді кездестірдік.

Орыстардың жақындығы қырғыздарға әсер ете бастады. Орыс тәртіптерін олар таңдана және сенімсіздікпен қабылдауда, алайда қажеттігін ұғынады. Өткен қыста олар мал азығының болмауынан малдарының үштен бірінен айырылды, орыстар болса жеткілікті пішен дайындады және олардың табындары толығымен сақталды. Міне сондықтан да қырғыздар пішен дайындаудың артықшылығына көздері жетті және көпшілігінің осындай қор арқылы малдарын аштан өлуден сақтауға деген ұмтылыс пайда болды.

Алайда олар осындай жаңа өзгерістерден кейін туыстарының арасында күлкіге, тіпті жеккөрінушілікке ұшыраудан қорқады, сондықтан да барлығы бұрынғы қалпында қалуда. Мұндай жағдай егіншілікке де байланысты болды. Қырғыздар астық қорына да

ие болғысы келеді, алайда көзалдар ұялу, әрине жалқаулық бұл іспен айналысуға мүмкіндік бермейді. Алайда көпшілігі қазір бұл іспен айналысуға шешім қабылдап, Ірбіттен егіншаруашылығы құралдарын алуда. Бір қырғыз тіпті биылғы жылы егін салып, өніміне дән риза болды. Қырғыздардың қыс кезіндегі қиыншылықтарын жеңілдету үшін мүмкіндігінше қолайлы бағамен сатылып жатқан астықтың елеуі қоры жасалған.

Ағаштан салынған үйлердің әсіресе қыс уақытында олардың киіз үйлерімен салыстырғандағы артықшылығы да қырғыздарға түсінікті, және жекелеген сұлтандар, тағы да басқа бай қырғыздар Қарқаралы маңынан салғылары келеді.

Қырғыздар жеңілтек, жауыз, тәртіпсіздікке бейім және түгелге жуық жалқау; көбіне барлық уақытта темекі тартып, қысыр әңгіме айтып, киіз үйде отыра беруді ұнатады. Егерде қарақшылық шабуыл жасау керек болса, қырғыздар барлық қиындықты ұмытып кетеді және оларда өздерінің мақсаттарына ұмтылғанда ерекше икемділік пен қулық пайда болады және ұрланған малды табу мүмкін болмайтындай етіп шеберлікпен іздерін жасырады. Сонымен қатар олар ұстамды және маскүнемдікке берілмейді.

Қырғыздар қонақжай, сондықтан да әрбір жолаушы оларды тамақтандырып, шөлдерін қандыратындығын біледі. Киіз үйге таяғанда оның иелері қарсы алып, өздерінің ықыластарын «аман» деген сөзбен білдіреді. Үй иесінің ұлдарының бірі немесе келесі туысы қонақты аттан түсіріп, екі жақты сәлемдесу орын алады, сонымен бірге бір бірлерінің оң қолдарын қос қолдарымен қысу ізетін білдіреді. Таныстарын қатты құшақтайды. Осындай достық ықыласпен кетушілерді де шығарып салады және үй иесі немесе оның туыстарының бірі қонақты атқа отырғызады. Әзірге ауылда болған кезінде оның тұрғындары оны тонамайды және де жасырын ештеңенді алмайтындығына сеніммен есепке алуға болады. Әзірге ауылда болғаныңда саған ешқандай ренжушілік көрсетпеумен бірге барлық қолайсыз жағдайлар болдырмауға тырысады, жерлесіндей қатынас жасайды.

Алайда осы қырғыздар сен ауылдан бірнеше верст шығып кеткеннен кейін әрекеті білмей қалатын жағдай туысымен ақ сізді тонаушылыққа ұшыратудан қаймықпайды.

... Қырғыздар тонаушылыққа бейім, осыдан барып өздеріне ұнаған заттарды күшпен немесе қулықпен алуға әрекет жасайды. Алайда оларды мүлдем ұры деп айтуға болмас, өйткені өз ауылдарында ұрлық мүлдемге жуық болмайды»[10].

Қазақтардың шығу тарихы, салт-дәстүрі, әлеуметтік құрылымы туралы XIX ғасырдың бірінші жартысында белгілі Ресей ғалымы Н.Я.Бичурин (монах Якинф) де кеңінен баяндады. Атап айтқанда ол: «Казак, қытайша Хасақ Іледен солтүстік - батысқа қарай жатқан үлкен иеліктер жүйесі. Цань-лунның (1756) 21-жылғы билігі мерзімінде қытай әскерлері қазақ жеріне еніп, Абылай хан оларды қарсы алуға шығып, Қытай билігін қабылдады, және осы үшін билеушіден хандық дәрежеге сенім хат пен күнтізбе (календарь) алды. Осы уақыттан бастап оның барлық иелігі Қытайға өтті.

Мұнда қалалар мен қоныстарды білмейді. Егіншілікпен айналыспайды, киіз үйлерде тұрады, мал өнімдерімен қоректенеді. ... Иелерін (Владельца) Би деп атайды. Қазіргі күнгі әміршілері Абылай би. Оның иеліктері едәуір ауқымды; байлары 10000 дейінгі ірі қара мал мен жылқы ұстайды, ал қойдың саны жоқ. Әйелдері ереже бойынша ағасынан інісіне өтіп отырады.

Ұлдарын 16 жасқа толғанда бөлек шығарады және өздері өмір сүре алулары үшін малдың бір бөлігімен қамтамасыз етеді. Той кезінде түйе, жылқы, ірі қара және қой еттерін пайдаланады, қымыздан шарап жасайды.

Егер біреу кінәлі іс жасайтын болса, онда қылмыскерді жалпы жиында соттайды. Аз кінәсі үшін малмен айып салады, ал үлкен кінәсі үшін барлығының шешімімен өлім жазасына кесіледі, және кінәлінің мүлкі билеушінің қатысуынсыз өзара бөліске салынады.

Әскери істе билеуші халықпен ақылдасады, жорыққа шыққысы келмегендерді міндеттемейді. Жылсайын Қытайға ірі қара мал мен жылқының әр жүзінен бір бастан, ал қойдан әр мың бастан бір қойдан салық төлейді. Іле қолбасшысы олардың иеліктеріне осы салықты жинау үшін шенеуніктер жібереді. Алғашқы талап кезінде билеуші мен старшындар оны аса келіспеушілікпен қарсы алды. Билеуші оларды (салық жинаушыларды, – Ғ.Қ.) барынша иландыруға тырысты, бірақ соңында бұл салықты төлеуге еріксізден келісті. Осыдан кейін жайсыз қорытындылардың болмауы үшін жыл сайын оны толығымен және кешіктірмей төлеп отырады»[11] – деген деректер береді.

Қазақтардың шығу тегі, өмір-салты туралы XIX ғасырдың ортасындағы белгілі Сібірді зерттеуші И.Завалишин де жеткілікті тұрғыда баяндады. «Жаз уақытында қырғыздың киіз үйі, – деп жазады ол, – орыс адамдарына да көптеген жайлы минуттарды қамтамасыз етеді. Оның дөңгелек түрі және жиналатын қабырғаларының кигізбен жабылуы жиі көш кезінде қолайлы, ал жаздың ыстығы оған кедергі

емес, жаңбыр одан өтпейді және ешқандай да жел ішке кірмейді. Байларда киіз үйінің ішкі қабырғасына қамыстан өрілген төсеніш жабылған, бұхар кілемдері, жұмсақ төсек пен үйілген жастық, тіпті біздің еуропалық кабинеттік жихаздар қойылған. Мұндай үйлер әрқашан қонақтар қабылдауға дайын. Ал таза дала ауасы (әрине жазғы ыстыққа дейін), үнемі қимыл, жұпар иісті қымыз және семіз қой еті, жасыл желекті дала, ағыны қатты өзендер мен бастаулардың аққан дауысы асығысты және тынымсыз ауыл өмірі – адамзаттың балалық шақты өмірін көз алдыға әкеледі.

Ауқатты ауылдарда киіз үйлерді алыстан көктем мерзіміндегі ақ түсті лагердей көрінетін ақ киізден жасайды. Сонымен қатар көктем-жаз кезіндегі көш даланың осы тұрғындары үшін нағыз мейрам болып табылады.

Жігіттік сайыстар, өлең, айтулы тойлар, оларда сойылған тұтастай қойлар, қымыздың көңіл көтерер әсері – осының барлығы еріксізден әуестендіріп, өзіне тартады. Кей кездерде ауыл жаз ішіндегі осындай мейрамдар кезінде бір жерден екіншісіне біртіндеп 1000 және одан да көп қашықтыққа жылжиды.

Негізінен алғанда, дала заңы, анығын айтқанда салт бойынша көш орындары мен жайылымдықтар қатал анықталып, әр ру бойынша белгіленген: олай болмағанда малдың мұндай аса молдығынан көшудің өзі мүмкін емес еді.

... Орыс тілін өте жақсы білетіндер және жақсы сөйлей алатындар (байлар мен ақсүйектер) ресми кездесулерде ешқашан да бірден емес, аудармашылар арқылы ғана қатынас жасайды. Олардың жағымсыз қасиеттері бар: алдауға дайын тұру, жыртқыштыққа әуестік, құпиясын ашпау, даңққұмарлық, кекшілдік – бұл кемшіліктердің барлығы Азия халықтарына тән әдеттер. ...алайда қырғыздар қонақжай, қонақ олар үшін ең қасиетті, егерде ол шынайы сөз беретін болса, қаншама қиын жағдай туса да оны орындайды. Кей жағдайларда бүкіл ауыл ұрыны жазалаудан құтқару үшін үлкен алым төлейді.

...Қырғыздар сөзсіз ержүрек, сонымен бірге қалмақтар және жоңғарлармен соғыста жеңіске жетіп отырды, ... Олардың шабуылдары аса жылдам және жауларына қарсы шабуылға айқаймен, ұран тастаулармен шығады» [12, 36, 39 б.].

Қазақтардың шығу тарихы, тұрмысы, діни сенімдерін зерттеумен XIX ғасырдың ортасында венгр ғалымы, саяхатшы, еуропа-азиялық тілдердің пайда болып, таралуын зерттеумен Арминий Вамбери де айналысты. Өзінің 1864 жылы Орта Азия халықтарын, соның ішінде

казак даласына алған сапарының қорытындысында дайындалып, жарияланған, бірден барлық Еуропа елдері тілдеріне аударылған «Путешествие по Средней Азии», атты кітабын жазу және бұл өңірге ғылыми сапарының мақсатын баяндай келе «Венгр тілі Алтай тілдер тобына жататындығын әркім біледі, алайда оның фин немесе татар бөлігін құрайтындығын анықтау маңызды» деп жазды.

Осы кітабының «Киргизы» деген тарауында зерттеуші қазақтардың қалыптасқан рухани салт-дәстүрлеріне: «Олардағы діни сенімдері барлық мұсылмандардікі сияқты болғанымен, әлеуметтік қатынастарына қарай, аса қатты сақталмайды. Мұндай жағдай барлық көшпенділерге тән сияқты. Арабтардың Орта Азияны жаулауларынан бұрын және одан кейін де қырғыздар шамандықты сақтап келді, және де араб діндарларының ілімдері тамырының тереңге кете қоймағандығынан олардың бұрынғы сенімдерінің көпшілігінің сақталып отырғандығы ғажайып емес.

Материалдық жағдайлары барлығынан да қажетті болғандықтан олар дінді екінші қатарлы деп санайды. Олар өзін мұсылман деп есептейді, алайда сиынуға ережелерін сақтау, тағы да басқа діни талаптарға өте аз көңіл бөледі, керісінше барлық халықтардағы балалық жас деңгейіндегі ырымдарға сену мұнда елеулі орын алады» [13, 273- 274бб.], – деген анықтамалар келтіреді.

Алтай өңірі қазақтарының тұрмысы, өмір салты туралы XIX ғасырдың бірінші жартысындағы белгілі Батыс Сібір тарихын зерттеуші, неміс ғалымы, географ Карл Риттер іргелі зерттеулерін арнады. Ол өзінің ғылыми сапары кезінде Алтай өңірі қазақтарының арасында болып, олардың шығу тарихы, тұрмыс салттарымен кеңінен танысты. Осы зерттеулерінің: «Қырғыздардың Тарбағатай Альпісіндегі жазғы жайылымдықтары мен көшпелі тұрмыс-салты» деген тарауында ол «Жиһангерлердің қайта оралуына арналған атап өтуге байланысты тау қырғыздарының бейбіт руларының ауылында қой сойылып, қымыз дайындалды. Бірінші жотадағы киіз үй ер және әйелдермен лық толды.

Қонақтарға ыждағаттылықпен нан мен тұзсыз және әрине қасық және шанышқасыз пісірілген және қуырылған қой еті ұсынылды, ол ашытылған қымызбен жалғастырылды. Екі ер адам бір сарынмен сандық пен қобызда еркін ойнады, біріншісі скрипка, екіншісі балалайка іспетті.

Еркектер қой сойып, кешке ас дайындады, әйелдер қонақтармен тамақ ішуге қатыспады, киіз үйдің ішінде басқа жұмыстармен айналысты. ... Қолы бос еркектер сақалдарын қасумен айналысады.

Қырғыз әйелдері күйеулерінің күндеріндей үнемі үй жұмысымен айналысады. Олар мал табынын сауады, май, ірімшік және қымыз дайындайды, олар атты ерттеп, оған тамақ береді, көш кезінде киіз үйді тігеді, ерлеріне киім, тіпті етікке дейін тігеді және түйе жүнін өте шеберлікпен тоқиды және өреді. Қырғыз осы уақытта ішіп, жейді, ұйықтайды, шылым шегеді, малды айдайды, аңға шығады және барымтамен айналысады.

... Боғас өзеніне жеткеннен кейін келесі күнгі жақын сапарда олар сұлтан Сарембеттің (13 шілде) ауылы орналасқан тауға жетті.

... Сарембеттің киіз үйінде саяхатшы Орта Қырғыз ордасында қалыптасқан қонақжайлылыққа тап болды.

... Сиверстің ауылға келгенінде мол санды ешкі, қой, жылқы, ірі қара мал және 500-ге жуық түйе өрістен оралды; қыз балалар оларды саууға кірісті. Қонақтар (саны 36) кешкі қонақасыға шақырылды. Келесі күнде осындай молшылықты қонақ күту жағдайында өтті, соның ішінде маңайға серуен жасалып, Зайсанға жаңа сапарға азық-түлік дайындалды. Сиверс те өз есебінен мерекелік ас берді. ... Ауылға жас қызға құда түсіп, қалым әкелген таныс емес қырғыздар келіп жетті.

... Боғастың жоғары ағысы жағасында құдаларға арналған үлкен сый көрсетулер басталды. Түске қарай (18 шілде) қоршай отырып, темекі тартып, қымыз ішіп, қатты сөйлесіп отырған 60 адам қонаққа арналған құлын және екі қой сойылды. ... Екі жас жігіт үйдегілердің біреуі ағаш кеселермен толтырған қымыз тарата бастады, киіз үйдің есік жағындағы ішінде қожайынның әпкесі алақандарына ірімшікті толтырып, асқан икемділікпен қонақтарға арнап шаша бастады. Тек біржарым сағаттан кейін ғана дайындалған ас әкелінді. Алдымен туралған жылқының басын ағаш астауға салып әкелді. Бұл үлкендер мен сиыларға берілетін құрметті ас. Одан кейін жылқының қалған бөліктерін әкелді. Киіз үйдің алдында отырған әйелдерге де ас берілді, тек 80 жастағы Сәрімбеттің әйелі қожайынның артында отырып, киіз үйде бізбен бірге тамақ жеді. Келесі күні (19 шілде) көптеген даулардан кейін құдалармен келісім басталды, күйеудің әкесі қалыңдыққа 600 рубльге бағаланатын 70 жылқы беруге міндеттенді. 20-шілде күні құдалар нағыз той басталғанға дейін 30 бие беріп, қайтып кетті.

Осындай көңілді, өлең айтумен жалғастырылған мейрам мұсылмандық ережелері емес көне патриархалдық салттарды еске алады: ал мұның өзі басқа елдерде оларды тағылар және тонаушылар деп атағанымен қырғыздардың өз елі, бейбіт мекенінде

қасиетті салттары бар екендігін, рухани өмірлерін үнемі дамытып отыратындықтарын көрсетеді. Олардың келесі озық қасиеті төмендегідей. Кез-келген қырғыздың үйіне қонақ өзіне келгендей еркін кіріп, заттарын өзінікіндей пайдалана алады, егерде ол үй иелерімен темекісін бөліссе, қайырымды адам ретінде қабылданып, қалағанынша қымыз беріледі

...Сібірлік орыстармен араласқан басқа бұратаналармен салыстырғанда мұнда арақ пен шарапқа әлі құмарланбаған.

...Ұрлыққа деген, негізінен жылқы ұрлауға деген құмарлық барлық қырғыздарда орын алған. Тіпті ең қонақжай дегендері керуендерді (әсіресе Бұқарма, Абылайкит маңайында, одан ары Үлкен және Кіші Орда жерлерінде) тонады» [14, 164,165,167,168,17166]], – деп жазады.

Ресейдің XIX ғасырдың соңындағы белгілі ғалымы, тарихшы, географ П.П.Семенов-Тянь-Шанскийде өз шығармаларында қазақтардың қазіргі территориясындағы өсіп, өркендеу тарихы, қазақ-жоңғар, қазақ-орыс қатынастары туралы жазды. Оның баяндауынша: «Қырғыздар немесе Қырғыз-Қайсақтар түрік тілінің шығыс ерекшелігімен сөйлеседі, мұсылман дінін ұстанады, далалық өңірде патриархалды көпәйел алу салтымен (гаремдік емес) өмір сүреді және өздерінің көне шамандық сенімдерінің көптеген салттары мен дәстүрлерін сақтаған. Қырғыз-Қайсақ одағы қаралып отырған өңірлерде XV ғасыр көлемінде алайда көпшілігі түркі тайпасына жататын өте әртүрлі және әр атаулы көшпелі ортаазиялық рулардың жиынтығынан негізделген.

XV және XVI ғасырларда өзінің дамуының шегіне жеткен бұл Қырғыз-Қайсақ одағы XVIII ғасырдың басынан құлдырауға ұшырап, сол уақыттан бастап өзінің одан жағдайдан құтылуын Ресейге бағынудан іздеді. 1731 жылғы Ресейге жақын Кіші қырғыз ордасының, әсіресе қытайлар қиратқаннан кейінгі Жоңғар патшалығы талқандалғаннан соң қырғыздардың далалық шет аймақтарының тайпалары бірінен соң бірі Ресейге бағына бастады. Бұл бағыну әрбір қырғыз руының біріншіден, өздерінің оңтүстік пен шығыстағы тынышсыз, тәуелсіз көршілерінің тонау шапқыншылықтарынан, келесі жағынан, Ресейдің құрамына еніп, солтүстігі мен батыс жағынан сенімді қорғалған, оның қолдауын ала отыра әзірге еркін қырғыздардың жерлеріне жылжуларынан (между молотом и наковальной) от пен судың ортасында қалғандай болуынан еді. Осының барлығы орыс үкіметінің көшпенді қырғыздардың шабуылдарынан қорғану және орыс шет аймақтарында алғашқы қоныстанушылар – Жайық, Орынбор және Сібір казактары үшін негізделген ұзақ және күшейтілген Орал-Сібір-Ертіс жүйелерінен тыс жерлерде орын алды; бұл жүйе Оралдың етегінен осы аттас

өзен арқылы жоғары қарай, одан ары оңтүстік шекара бойымен Петропавловск мен Омскіден Ертіске, соңында осы өзенмен жоғары қарай Усть-Каменогорскіге шықты. Одан кейінгі XIX ғасырдың екінші ширегінен үкімет өзінің бекіністерін қырғыз даласының терең ортасына дейін жылжыта бастады» [15, 121б.].

Қазақтардың шығу тегі, тұрмыс- салттары туралы Қазақстанның шығысы, Алтай өңірінде болған XIX ғасырдың екінші жартысы, XX ғасырдың басындағы белгілі неміс географы, саяхатшы Фридрих Вильгельм Сиверс те кеңінен жазды. Мысалы ол өзінің XX ғасырдың басында жарияланған «Азия» атты зерттеу кітабында ол көне жазба мағлұматтарға сүйене отыра, қазақтардың қалыптасуы, негізгі мекен еткен территориясы туралы: «Азиялық Ресейдің ең сандары мол, сонымен бірге барлық түркі-татарлардың ішіндегі маңызды халық қырғыздар болып табылады. Олар Еділ мен Тянь-Шань, Амудария мен Обь аралығындағы барлық кеңістікті алып жатыр және сандары 2,1-9 миллион адамға жетеді. Олар туралы қытайлықтар тіпті Y ғасырда атап өткен. ... Олардың атаулары осындай жағдайлардан барып, сарттарға қарама-қарсы, қыдырымпаздар, көшпенділер деген мағына береді. (Негізінен алғанда қырғыздар өздерін қазақтармыз деп атайды, ал, бұл атау «еркін адам, көшпеді» деген мағына береді, алайда «қырғыз» сөзі оларға көршілері берген атау бойынша «тонаушы») ...

Лэндселль бізге қырғыздардың озық мінез-қылықтарын жеткізеді: «Қырғыз барлығын ашық айтады (прямодушен), шындықты ғана айтады, тәртіпті, алайда бұл қасиеттерді олар байю мүмкіндігі туғанға дейін сақтайды. Қырғыз өзінің құмарлығын баса алатындығын көрсеткісі келгенімен ішкі тепе-теңдік бұзылғанда ол шектен асар ашуға дейін барады, олардағы бұл қасиет монғолдардан тараған барлық шығыс тайпаларына тән.

Қырғыздардың ешкіммен салыстыруға болмайтын білуге құмарлығы мен табиғат ауыртпашылығына шыдамдылығы және кең тараған қонақжайлылығы ерекше айтуға тұрарлық. Қырғыздар мұсылмандықты ұстағанымен ерте шамандықтың көптеген салттарын сақтаған. Олардың тілі әрі мазмұнды және әдемі өлеңдер мен аңыздарға бай» [16, 274,277,278,280,274бб.], – деген анықтама береді.

XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақ жерінде, соның ішінде Семей өңірі мен қаласында болған американдық саясаткер, тарихшы Джордж Фрост Кеннан осы қалаға саяси жер-аударылушылардың өмірлермен таныса отыра Семей қаласындағы Орталық кітапханаға келіп, философиялық, саяси тақырыптағы кітаптарға тапсырыс беріп, оқумен айналысатын қазақ туралы жазған. Осы мазмұндағы оның баяндауынша: «Алыс жолдан біршама дем

алғаннан кейін, сәрсебі күні біз казактардан алынған жәмшікпен Омбыдан үш атты арбамен шығып, Семипалатинскіге бет алдық. ...

(Семейдегі жераударылушылармен, – Ғ.Қ.) әңгімеміз біраздан кейін әсерлі және еркін жағдайда өтті. Леонтьев мырза қалалық кітапхана және онымен қатынастағы жераударылушылармен арадағы кездесетін қиындықтар туралы әңгімеледі. Ол сонымен қатар бұратаналардың ой-қабілеттерінің дамуындағы оның орасан зор маңызын атап көрсетті. Тіпті қырғыздар да оны (кітапхананы, – Ғ.Қ.) пайдаланады. Мен мұнда Бокльді, Миллді және Дреперді оқитын егде қырғызды білемін.

- Шындығында қырғыз ба?

- Иә қырғыз, – деп жауап берді Леонтьев. – Менің онымен бірінші кездесуімде оған индукция мен дедукция арасындағы айырмашылықты түсіндіріп беру туралы сұраған өтініші мені қайран қалдырды. Соңынан менің білгенімдей, ол ағылшын философтары мен жоғарыда аталған авторлардың шығармаларын оқиды екен.

- Ол оларды түсінеді деп ойлайсыз ба?

- Мен онымен екі кеш бойы Дрепердің «Умственное развитие Европы» атты кітабы туралы әңгімелестім және оның оқығандарын ұғатындығына көзім жетті, – деп жауап берді Леонтьев» [17, 34,48].

Қорытынды

Қорыта айтқанда, XVI-XX ғасыр басындағы Еуропалық және ресейлік зерттеушілердің ғылыми шығармаларындағы қазақтардың және олардың арғы ата-бабаларының шығу тегі, салт-дәстүрлері мен сенімдерін баяндайтын деректер өздерінің тарихи құндылықтарымен ерекшеленеді.

Бұл шығармалардың басым бөлігінде қазақ халқына деген оңды баға берілген. Осылар арқылы Еуропа, Ресей, одан ары әлемдік қауымдастыққа біздің ұлтымыздың көпқырлы тарихы мүмкіндігінше жеткізіліп, бағасын алды деп есептеуге болатындығы белгілі.

Ұсыныстар

Ұлтымыздың нақты шындыққа негізделген толыққанды тарихын жасаудың басты талабы - қазақ халқының өткен кезеңдеріне байланысты бүгінге дейін ғылыми байланысқа енбеген шетелдік, отандық деректердің барлығын пайдалану болып табылады.

Солардың ішіндегі архив мәліметтерін, шетелдердегі байырғы жоғары оқу орындарының, ғылыми-зерттеу орталықтары, тарихи мұражайларының құжаттарымен жұмыс істеу аса маңызды.

Осылармен бірге барынша құнды деректер пайдаланылған ғылыми мақалаларды шетелдік жоғары рейтинглық журналдарда мүмкіндігінше молынан жариялау қажеттілікке айналып отыр.

Міне осындай талаптар іске асырылғанда көне заманнан Еуразия құрлығының орталығындағы кең-байтақ өңірде өмір сүріп, өз заманында іргелі де қуатты мемлекеттер құрып, әлемдік өркениеттің бел ортасында болған халқымыздың ата-бабаларының, олардың заңды мұрагері – қазақ халқының толыққанды тарихын жасауға болады, біздің тарихымыз әлемдік тарих ғылымының құрамдас бөлігіне айналады деген ұсынысар айтамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Иоанн де Плано Карпини. История Монголов., Вильгельм де Рубрук. Путешествие в Восточные страны. Введение, перевод и примечания А.И.Малеина, с приложением 8 рисунков, карты и указателей. – Санкт-Петербург. Издание А.С.Суворина, 1911. – С.201
2. Герберштейн и его историко-географические известия о России: С прил. материалов для историко-географического атласа России XVI в. / Соч. Е. Замысловского. – Санкт-Петербург: тип. бр. Пантелеевых, 1884. – [2], IV. – 563 с.; 24 см.
3. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием / Сочиненная на немецком языке и в собрании Академическом читанная членом Санкт-Петербургской академии наук и профессором древностей и истории, так же членом Исторического Геттингского собрания Иоганном Ебергардом Фишером. – Санкт-Петербург: при Императорской Академии наук, 1774. – [2]. – 631 с.
4. Перевод с предисловия, сочиненного профессором Гмелиным к первому тому «Флоры сибирской» / Пер. с нем. С. П. Крашенинникова. — СПб.: Тип. АН, 1749. – 84 с.
5. Описание всех обитающих в Российском государстве народов и их житейских обрядов, обыкновений, одежды, жилищ, вероисповеданий и прочих достопамятностей. Ч.2. О народах татарского племени и других не решенного еще происхождения северных сибирских. Киргизы. Иждивением книгопродавца Ивана Глазунова с позволения С.Петербургской Цензуры. – Санкт-Петербург, при Императорской Академии Наук, 1799, [4]. – 178 с.; 30 л. Илл
6. URL:<https://e-history.kz/kz/news/show/2113/> (қаралған мерзімі: 25.05.2021).
7. Сибирский вестник, издаваемый Григорием Спасским. 1818 год, Ч. 4. – Санкт –Петербург, 1819 г. – 566 с.
8. Киргиз-кайсаки // Азиатский вестник, издаваемый Григорием Спасским, 1825. Кн. 1. – Тип. Мед. департамента М-ва внутр. дел, 1826. – С.369-371
9. Полное собрание ученых путешествий по России, издаваемое Императорской Академией Наук, по предложению его Президента. С замечаниями, изъяснениями и дополнениями. Том

седьмой, заключающий в себе дополнительные статьи к Запискам путешествия Академика Фалька. Поездка Христофора Барданеса в Киргизскую степь по препоручению Академика Фалька. Второе путешествие Барданеса в Киргизскую и Зюнгорскую степь 1771 года., В Санкт-Петербург, при императорской Академии Наук, 1825. – С.18

10. К.Ф.Ледебур., А.А.Бунге., К.А.Мейер. Путешествие по Алтайским горам и джунгарской Киргизской степи, Новосибирск, 1993 К.Ледебур. Путешествие по Алтайским горам и предгорьям Алтая, Дерпт, январь 1829 г. (тире) 350 стр.

11. Описание Джунгарии и Восточного Туркистана в древнем и нынешнем состоянии. Переведено с Китайского монахом Иакинфом. Ч.1. Казак.. – Санкт-Петербург, 1829. – С.144-145

12. Описание Западной Сибири Ипполита Завалишина. – Москва, 1862. – 432 с.

13. А. Вамбери. Очерки Средней Азии: (дополнение к «Путешествию по Средней Азии») / А. Вамбери, профессора восточных языков и литературы при Пражском университете. – М.: тип. А.И. Мамонтова, 1868. [3], 362 Очерки Средней Азии А.Вамбери, профессора восточных языков и литературы при Пражском университете. – Москва, 1868 . – С.273- 274

14. Землеведение Азии: география стран, находящихся в непосредственных сношениях с Россиею, т.е. Китайской империи, Независимой Татарии, Персии и Сибири Карла Риттера; Т. 4. Дополнение к т. 3: Алтайско-саянская горная система в пределах Русской империи и по китайской границе по новейшим сведениям 1832-1876 года / сост. П. П. Семеновым и Г. Н. Потаниным]. – 1877. – 762 с.

15. Окраины России. Сибирь, Туркестан, Кавказ и полярная часть Европейской России. С приложением карты окраины Российской империи. Под редакцией П.П.Семенова, Вице-Председателя Русского Географического Общества, Санкт-Петербург, 1900. – 288 с.

16. Азия / Соч. проф. Вильгельма Сиверса; Пер. со 2-го перераб. нем. изд. Г.Г. Генкеля, под ред. проф. Харьк. ун-та А.Н. Краснова. – Санкт-Петербург: тип. кн. т-ва «Просвещение», [1908]. - XII, 758 с., 36 л. цв. ил., карт.: ил.; 2б.

17. Дж. Кеннанъ. Сибирь и Ссылка. (Очерки из жизни политических ссыльных) Ч.1. – Санкт-Петербург, 1906 г. – 161 с.

REFERENCES:

1. Ioann' de Plano Karpini. Istorija Mongalov [History of the Mongals], Vil'gel'm de Rubruk. Puteshestvie v Vostochnye strany [Travel to Eastern countries]. Vvedenie, perevod iprimechanija A.I.Maleina, s prilozhenijem 8 risunkov, karty i ukazatelej. – Sankt-Peterburg. Izdanie A.S.Suvorina, 1911. – S.201

2. Gerbershtejn i ego istoriko-geograficheskie izvestija o Rossii: S pril. Materialov dlja istoriko-geograficheskogo atlasa Rossii XVI v. [Herberstein and his historical and geographical news about Russia: With adj. Materials for the historical and geographical atlas of Russia in the 16th century] / Soch. E. Zamyslovskogo. – Sankt-Peterburg: tip. br. Panteleevyh, 1884. – [2], IV. – 563 s.; 24 sm.

3. Sibirskaja istorija s samago otkrytija Sibiri do zavoevanija sej zemli rossijskim oruzhiem [Siberian history from the very discovery

of Siberia to the conquest of this land by Russian weapons] / Sochinennaja na nemeckom jazyke i v sobranii Akademicheskomo chitannaja chlenom Sanktpeterburgskoj akademii nauk i professorom drevnostej i istorii, tak zhe chlenom Istoricheskago Gettingskago sobranija Iogannom Ebergardom Fisherom. – Sanktpeterburg : pri Imperatorskoj Akademii nauk, 1774. – [2]. – 631 s.

4. Peregovod s predislolvija, sochinjonnoho professorom Gmelinym k pervomu tomu «Flory sibirskoj» [Translation from the preface by Professor Gmelin to the first volume of «Siberian Flora»] / Per. s nem. S. P. Krasheninnikova. — SPb.: Tip. AN, 1749. — 84 s.

5. Opisanie vseh obitajushhij v Rossijskom gosudarstve narodov i ih zhitejskij obrjadov, obyknovenij, odezhdy, zhilishh, veroisovedanii i prochij dostopamjatnostej. Ch. 2. O narodah tatarskago plemeni i drugih ne reshennago eshhe proizhazhdenija severnyh sibirskih. Kirgizy. [Description of all peoples living in the Russian state and their everyday rituals, customs, clothes, dwellings, religion and other attractions. Part 2. About the peoples of the Tatar tribe and other unresolved origins of the northern Siberian ones. Kyrgyz.] Izhdiveniem knigoprodavca Ivana Glazunova s pozvolenija S.Peterburgskoj Cenzury. — Sankt-Peterburg, pri Imperatorskoj Akademii Nauk, 1799, [4]. — 178 c.; 30 l. III

6. URL:<https://e-history.kz/kz/news/show/2113/> (қаралған мерзімі: 25.05.2021).

7. Sibirskij vestnik, izdavaemyj Grigor'em Spasskim [Siberian Bulletin published by Grigoriy Spassky]. 1818 god, Ch. 4. — Sankt-Peterburg, 1819 g. — 566 s.

8. Kirgiz-kajsaki [Kirghiz-Kaisaki] // Aziatskij vestnik, izdavaemyj Grigoriem Spasskim, 1825. Kn. 1. — Tip. Med. departamenta M-va vnutr. del, 1826. — S.369-371

9. Polnoe sobranie uchenyh puteshestvii po Rossii, izdavaemoe Imperatorskuju Akademiju Nauk, po predlozheniju ee Prezidenta. [Complete collection of scientists traveling in Russia, published by the Imperial Academy of Sciences, at the suggestion of its President.] S zamechanijami, izjasnenijami i dopolnenijami. Tom sed'moj, zakljuchajushhij v sebe dopolnitel'nye stat'i k Zapiskam puteshestvija Akademika Fal'ka. Poezdka Hristofora Bardanesa v Kirgizskuju step' po preporucheniju Akademika Fal'ka. Vtoroe puteshestvie Bardanesa v Kirgizskuju i Zjungorskiju step' 1771 goda., V Sankt-Peterburg, pri imperatorskoj Akademii Nauk, 1825, s.18

10. K.F.Ledebur., A.A.Bunge., K.A.Mejer. Puteshestvie po Altajskim goram i dzhungarskoj Kirgizskoj stepi [Journey through the Altai mountains and the Dzungarian Kyrgyz steppe], Novosibirsk, 1993 K.Ledebur. Puteshestvie po Altajskim goram i predgor'jam Altaya [Travel through the Altai mountains and the foothills of Altai], Derpt, yanvar' 1829 g. (tire) 350 str.

11. Opisanie Dzhungarii i Vostochnogo Turkistana v drevnem i nyneshnem sostojanii. [Description of Dzungaria and Eastern Turkistan in the ancient and present state]. Perevedeno s Kitajskogo monahom Iakinom. Chast' 1.Kazak., Sankt-Peterburg, 1829, ss.144-145

12. Opisanie Zapadnoj Sibiri Ippolita Zavalishina [Description of Western Siberia by Ippolit Zavalishin]. Moskva, 1862. ss.36,39

13. A.Vamberi. Ocherki Srednej Azii [Essays on Central Asia] (dopolnenie k «Puteshestviju po Srednej Azii») / A. Vamberi, professora vostochnyh jazykov i literature pri Prazhskom universitete. - M.: tip. A.I. Mamontova, 1868. [3], 362

14. Zemlevedenie Azii: geografija stran, nahodjashhihsja v neposredstvennyh snoshenijah s Rossiejju, t.e. Kitajskoj imperii, Nezavisimoj Tatarii, Persii i Sibiri [Geography of Asia: the geography of countries in direct relations with Russia, i.e. Chinese Empire, Independent Tatarstan, Persia and Siberia] Karla Rittera; T. 4. Dopolnenie k t. 3: Altajsko-sajanskaja gornaja sistema v predelah Russkoj imperii i po kitajskoj granice po novejsim svedenijam 1832-1876 goda / sost. P. P. Semenovym i G. N. Potaninyum]. – 1877. – 762 s.
15. Okrainy Rossii. Sibir', Turkestan', Kavkaz i poljarnaja chast' Evropejskoj Rossii [Outskirts of Russia. Siberia, Turkestan, the Caucasus and the polar part of European Russia]. S prilozheniem karty okrainy Rossijskoj imperii. Pod redakcieju P.P.Semenova, Vice-Predsedatelja Russkogo Geograficheskogo Obshhestva, Sankt-Peterburg, 1900, s.121
16. Azija [Asia]. Soch. prof. Vil'gel'ma Siversa; Per. so 2-go pererab. nem. izd. G.G. Genkelja, pod red. prof. Har'k. un-ta A.N. Krasnova. – Sankt-Peterburg: tip. kn. t-va «Prosveshhenie», [1908]. - XII, 758 s., 36 l. cv. il., kart.: il.;
17. Dzh. Kennan'.Sibir i Ssylka [Siberia and Exile]. (Ocherki iz zhizni politicheskikh ssyl'nyh) ChAST" 1., Sankt-Peterburg, 1906 g., – 161 s.

Камила Ғаниева

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Әлеуметтік ғылымдар магистрі
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
e-mail: kamila-ganieva97@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАМАНАУИ САЯСИ ПРОЦЕСІНДЕГІ СИМВОЛИКАНЫҢ РӨЛІ

Аңдатпа. Саяси символика – саяси процеске қатысатын әртүрлі белгілер жүйесінен тұратын күрделі құрылымдық формация болып табылады. Символдар бірқатар әлеуметтік маңызы бар функцияларды орындай отырып, қоғамның саяси өмірінде маңызды рөл атқарады. Мақалада ҚР саяси процесінің символдық компоненті анықталып, оның құрамдас бөлігі ретінде саяси партиялардың символикасы және Қазақстан облыстары мен республикалық маңызы бар қалалардың таным белгілері қарастырылған. Сонымен қатар, қоғамның санасына әсер етуде саяси символдарды қолдануға байланысты бірнеше кейстарға талдау жасалып, қорытындыда жүргізілген зерттеудің нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: саяси символика, мемлекеттік рәміздер, қоғамдық сананы жаңғырту, интеграция.

Камила Ғаниева

РОЛЬ СИМВОЛИКИ В СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ РК

Аннотация. Политическая символика представляет собой сложное структурное образование, состоящее из различных знаков, участвующих в политическом процессе. Символы играют важную роль в политической жизни общества, выполняя ряд социально значимых функций. В данной статье определена символическая составляющая политического процесса РК, в качестве составной части которого рассматривается символика политических партий и эмблемы областей и городов республиканского значения Казахстана. Кроме того, проведен анализ нескольких кейсов, связанных с использованием политических символов в воздействии на сознание общества, а в заключении отражены результаты проведенного исследования.

Ключевые слова: политическая символика, государственные символы, модернизация общественного сознания, интеграция.

Kamila Ganiyeva
**THE ROLE OF SYMBOLISM IN MODERN POLITICAL
PROCESSES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Abstract. Political symbolism is a complex structural formation consisting of various sign systems involved in the political process. Symbols play a significant role in the political life of society, performing a number of socially significant functions. This article defines the symbolic component of the political process of the Republic of Kazakhstan, as an integral part of which the symbols of political parties and emblems of regions and cities of republican significance of Kazakhstan are considered. In addition, the analysis of several cases related to the use of political symbols in influencing the consciousness of society is carried out, and the results of the study are reflected in the conclusion.

Keywords: *political symbols, state symbols, modernization of public consciousness, integration.*

Кіріспе

Символ – таным процесінің негізі. Адамның күнделікті өмірі, жалпы бүкіл әлеуметтік-мәдени кеңістік символдарға толы. Идеологияның, білім берудің және тәрбиенің негізгі анықтаушы факторларының бірі бола отырып, символдар қоғамның барлық дерлік салаларында көрініс табады. Әсіресе, саяси салада символдар кеңінен қолданылып, адамдардың сана-сезімі мен мінез-құлқына әсер етуде маңызды рөл атқарады.

Саяси символика – бұл саяси процеске қатысатын, әртүрлі белгілер жүйесінен тұратын күрделі құрылымдық формация. Олардың ішінде мемлекеттік рәміздер маңызды орынға ие. Мемлекеттік рәміздер – елтаңба, ту, әнұран – егемендіктің ажырамас атрибуты, мемлекеттің дербестігі мен тәуелсіздігінің негізгі көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Мемлекеттік рәміздер арқылы билік қажетті саяси идеологияны таратады, соның нәтижесінде қоғамдық сананы жаңғыртады. Олар көпшілік үшін тартымды болып қана қоймайтын, сонымен қатар көпшілікпен қабылданатын белгілі бір әлеуметтік-саяси құндылықтар мен идеалдар жиынтығын қамтуы тиіс. Постмодернистік әлемде мемлекеттер үшін тұрақты және қауіпсіз қоғамдастық құру, азаматтық бірлікті нығайту, патриотизмді дамыту міндеттері өзектілігін жоғалтқан емес. Ал оны жүзеге асыру саяси символдарсыз мүмкін емес. Себебі, саяси символика қоғамның интеграциялануы мен мобилизациялануының таптырмас құралы ретінде қызмет етеді.

Қазақстанның заманауи саяси процесінде символиканың айрықша рөл атқаратынына қарамастан, саяси символика мәселесі елде аз зерттелген, отандық ғылымда арнайы зерттеу жұмысының объектісі ретінде өте сирек назарға алынған. Саяси символиканың мәні, маңызы, құрылымдық компоненттері, типологиясы нақты анықталған ғылыми жұмыстар мен оқулықтардың саны әлі де жеткіліксіз. Сондықтан бұл мәселені қарастыру маңыздылығы туындап, зерттеу жұмысы жүргізілді.

Ғылыми зерттелу деңгейі. Саяси символика өзінің бастауын ежелден алады. Алайда, саяси символика мәселесі тек ХІХ ғасырдан бастап белсенді түрде зерттеліне бастады. Саяси символиканы зерттеуге деген қызығушылық алғаш болып батыс саясаттанушылары тарапынан туындаған болатын. Символиканы зерттеген авторлардың көп болуы символдың пәнаралық және интегративті сипатымен түсіндіріледі, өйткені символдар барлық жерде, ғылымның барлық салаларында кездеседі. Соңғы 30 жылда тек қана шетелдік авторлар осы тақырып бойынша мыңнан аса жұмыстарын жариялады.

Теориялық негіздеме ретінде шетелдік ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері пайдаланылды. Шетелдік ғалымдар әртүрлі ғылыми әдістерді қолдана отырып, саяси символика феноменін концептуалды түрде қарастырады. К. Юнг [1], Э. Кассирер [2], Э. Дюркгейм[3], С. Хантингтон [4], сияқты авторлардың жұмыстары саяси символика ұғымының мәні және оның қоғамдағы әлеуметтік-саяси рөліне арналған. Мысалы, мәселенің дамуына едәуір үлесті неокантианизмнің өкілі Э. Кассирер қосты, ол символды шынайы өмірді қалыптастырудың мәдениеттанымдық принципі ретінде түсіндірді [2, 150-156б.]. Кейінірек француз әлеуметтану мектебінің негізін қалаушы Э. Дюркгейм қоғамды символдық тәртіптің біріктіруші матрицасы бар идеялар, сенімдер мен әртүрлі сезімдердің жиынтығы ретінде сипаттады. Сондай-ақ, символикалық формалардың «әлеуметтік бірігу» деген қызметін ерекше атап өтіп, адамзат тарихындағы әлеуметтік өмір тек символизм болған жағдайда ғана мүмкін болады деп есептеді [3, 77-79 б.].

Француз әлеуметтанушысының пікірімен келісуге әбден болады – символизм қоғамда консенсус сақтауға көмектеседі. Алайда, қазіргі кезде саяси символдар қарама-қарсы мақсаттарда да жиі қолданылады. Саяси символиканы талдаудың әдіснамалық негізін К.Г. Юнгтің архетиптер туралы ілімі құрайды. Оның айтуы бойынша: «Қоғам мүшелеріне «ұжымдық бейсаналық» тән, оның мазмұны

«архетиптер» деп аталады – күнделікті өмірде көбінесе образдар ретінде танылған эмбебап, туа біткен психикалық құрылымдар». Осылайша, К. Юнг мәңгілік бейнелерге құштарлық қалыпты жағдай екендігін атап өтеді [1, 57 б.].

Америкалық саясаттанушы С. Хантингтон жалаулар мен кресттер, жарты айлар, тіпті бас киімдер сияқты саяси сәйкестендірудің белгілері саясатта маңызды рөл атқарады деп жазды. Саяси технологтардың алдын ала жасалған өңдеу жұмыстарының арқасында адамдар жаңа, бірақ көбінесе ескі символдарды ашып жатады. Ғалым саяси символдардың көмегімен сәйкестендіру әдетте «біздікі» - «бөтен» координаттар жүйесінде орын алады деп атап өтті [4, 212 б.].

Соңғы онжылдықта батыстық саясаттануда фрейм концепциясы кеңінен танымалдылыққа ие болды. Бұл тұжырымдама адамдардың қоғамда өздерінің орнын тауып, өзін-өзі түсінуде фреймдардың (белгілердің) әсері зор деген ойды алға тартады. Американ әлеуметтанушысы И.Гофман өзінің еңбектерінде фреймдарды адамдар саналы түрде қабылдамауы да мүмкін деп атап өтеді [5]. Осы орайда, саясатты фреймдар шеңберінде зерттеу саясаттанушыларға қоғамдық қозғалыстардың дамуын түсіндіруде жаңа мүмкіндіктер ашып, неге кейбір қозғалыстар өз жақтастарын жұмылдыруда басқаларға қарағанда неғұрлым табысты болады деген сияқты сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік береді. Бұл тұжырымдаманы ұстанушылар, әртүрлі топтар түсіндіру және кейбір мәселелерге назар аударту үшін әртүрлі фреймдарды пайдаланады деп санайды. Бұл – саяси символдардың қоғамдық санаға әсер етуге кеңінен қолданылуына негіз болды.

Голландиялық саясаттанушылар Д. Яноу мен М.ван Хульст фреймдауды саясатта сендіруші факторлардың бірі ретінде анықтайды. Олардың ойынша, фреймдар кез-келген тұлғаны, топты, қоғамды нақты әрекетке көшуге ынталандырады. Саяси символиканың күшті әсері белсенді саяси болжаммен байланысты, ол қоғамдық пікірге әсер етеді, шын мәнісінде шындықты жасанды түрде имитациялайды [6]. Демек, кез-келген саяси оппозиция белгілі бір саяси символиканы релевантты немесе маңызды деп таңдап, өзі әрекет етіп отырған әлеуметтік-саяси әлемді біртіндеп өзгерте алады. Демек, саяси символика арқылы фреймдау – бұл әлемді танудың жолы ғана емес, сонымен қатар нақты іс-әрекетке дайын ашық әлем құрудың тәсілі болып табылады.

Отандық зерттеушілерге келетін болсақ, Қазақстанда саяси

символика мәселесі жан-жақты зерттелінбеген. Зерттеу жұмысының өзекті болуына қарамастан, қазіргі таңда саяси символдарды, олардың генезисі мен атқаратын қызметін зерттеуге арналған жұмыстар жоқтың қасы деуге болады. Тек саяси символиканың бір бөлігін құрайтын мемлекеттік рәміздерді бірқатар зерттеушілер мен саясаттанушылар қарастырып өткен. Бұндай еңбектердің қатарына Е. Шаймерденовтың «Қазақстан Республикасының мемлекеттік символдары» [7] және Ы. Сағынтаевтың «Біздің мемлекетіміздің символдары» [8] атты ғылыми жұмыстары жатады.

Осылайша, жоғарыда көрсетілген шетелдік және отандық зерттеулер саяси символика мәнінің әртүрлі аспектілерін қамтиды және тұтастай алғанда Қазақстан Республикасының заманауи саяси процесіндегі символиканың рөлін анықтайтын ауқымды фактологиялық және аналитикалық материалдарға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның саяси процесінде символдарды қолданудың озық технологияларын енгізу бойынша ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи әдіс – символдардың пайда болу тарихын зерттеу, құрылымдық-функционалдық әдіс – символдардың түрлері мен функцияларын ажырату, салыстырмалы талдау – шетелдік тәжірибені саралау, эксперттік сауалнама – ҚР саяси процесінің символдық компонентін анықтау мақсатында пайдаланылған әдістер құрады. Сонымен қатар, қойылған зерттеудің міндеттерін шешу мақсатында талдаудың, жіктеудің, ғылыми деректерді жалпылаудың жалпығылымдық әдістері қолданылды.

Негізгі бөлім

Кез-келген мемлекеттің саяси процесінің символдық компоненті ұлттық бірегейлікті сақтау мақсатында әлеуметтік-мәдени орта құруға мүмкіндік беретін қоғамның интеграциялануына ықпал етеді. Саяси символика саяси коммуникацияның ерекше түрі ретінде ұлттық бірегейлікті қалыптастыру, билік легитимділігі, билік қатынастарын репрезентациялау және қоғамдық кеңістікте жүзеге асырылатын саяси режимнің идеялық негіздерін көрсету бойынша дискурсивті тәжірибелердің кең спектрін қамтиды.

Қазіргі таңда, Қазақстан Республикасының саяси процесінің символдық компонентін Конституциялық заңмен бекітілген ҚР Мемлекеттік рәміздері – Елтаңба, Ту, Әнұран құрайды. Алайда, мемлекеттік рәміздерден басқа, үкіметтік емес ұйымдар (ҰЕҰ),

қоғамдық бірлестіктер де елдің саяси процестеріне тікелей қатыса отырып, символдық компоненттің құрамдас бөлігін құрайды. Бұл – ең алдымен саяси партиялар, оның эмблемалары болып табылады. Тіпті, партиялардың атауы да белгілі бір интеграциялық қызметті атқару мақсатында ойластырылып қойылғандай. Мәселен, көптеген партиялар «Алаш» (қазақ жерінің ежелгі атауы), «Азат» (Бостандық), «Азамат», «Отан», «Атамекен» (ата-бабалар жері) және т.б. сияқты тарихи, ұлттық немесе патриоттық тамыры бар атауларды жиі таңдап жатады.

Партия үшін символика кез-келген тауарға ауадай қажет жарнама сияқты рөл атқарады. Сайлауға келген кезде, сайлаушы бірден өз партиясын анықтап, кімге дауыс беру керектігін нақты білуі керек. Сондықтан, кез-келген символ өсімдіктер мен жануарлардың архетиптік бейнелерін, қарапайым геометриялық фигуралар мен кескіндерді қолдана отырып, халыққа тартымды, әрі қабылдауға жеңіл болатындай жасалады. Алайда, символдардың халыққа тек тартымды болуы жеткіліксіз. Сондай-ақ, символдар көпшілікпен қабылданатын белгілі бір әлеуметтік-саяси құндылықтар мен идеалдар жиынтығын қамтуы тиіс.

Бүгінгі таңда, Қазақстанда ресми тіркелген 6 саяси партия бар:

◇ «**Нұр Отан**» партиясы эмблемасының негізі ретінде келесідей элементтер таңдап алынған: ұясынан шығып келе жатқан күн; күннің нұрына бөленген тау шыңы және ырғыған барыстың бейнесі. Сондай-ақ, эмблеманың төменгі бөлігінде партияның атауы орналасқан. Ұясынан шығып келе жатқан күн Қазақстанның болашақ жетістіктері мен жарқын жеңістерін білдіреді. Тау шыңы қазақстандықтардың биік мақсаттары мен болашаққа ұмтылысын көрсетеді. Эмблемада сары, көгілдір және ақ түстер үйлесімділік тапқан.

❖ «Қазақстан-2030» Стратегиясы қабылданған сәттен бастап барыс республиканың сенімді түрде алдыға қарай қозғалысының символына айналды. Партия атауындағы жазу Елбасының Қазақстанның қалыптасуы мен дамуына қосқан тарихи үлесін білдіреді. Қазақ әліпбиінің латын графикасына кезең-кезеңмен көшуі орын алғандықтан жазу латын әліпбиінде Елбасының қолымен жасалған. Күннен түсетін сәулелер саны 14-тен 17-ге артты. Әңгіме Қазақстанның әкімшілік-аумақтық жүйесі жайлы болып отыр. Жаңа нұсқасында күннің 17 сәулесі бар, бұл біздің 14 облысымызды және 3 республикалық маңызы бар қалаларды (Нұр-Сұлтан, Алматы, Шымкент) білдіреді. Сонымен қатар, партияның латын графикасындағы атауын партия төрағасы өз қолымен жазғанын атап өту қажет.

❖ «ADAL» партиясының эмблемасы графикалық түрде өзінің негізгі саяси құндылықтары мен мақсаттарын бейнелейді. Негізінде, бұл партия «Бірлік» партиясы ретінде көпшілікке танымал. Алайда, партия атауын өзгерту туралы ұсыныс Саяси кеңес мүшелерінің дауыс беруіне шығарылып, ребрендинг жүргізу туралы шешім қабылданған болатын. Нәтижесінде, кәсіби әлеуметтанушылар зерттеу жүргізді. Олар атаудың 10-ға жуық нұсқасын қарастырды. Талдау нәтижелері бойынша «ADAL» нұсқасы жеңіске жетті. Мамандар бұл атау халықтың жаңаруға деген қажеттілігін, әділеттілікке деген сұранысын түсіндіреді дейді. Сонымен, «ADAL» партиясының атауы шынайылық пен адалдықты білдіреді, партияны барлық мүдделі тараптардың ашық әрі әділ диалогына арналған алаң ретінде позициялайды. «ADAL» сөзі адалдық сөзін ғана емес, ойлар, әрекеттер тұрғысынан арамдықтан ада «мейірімді», әділ мағыналарын білдіреді.

❖ «Ақ жол» демократиялық партиясы эмблемасының дәл ортасында ірі әріптермен латын графикасына негізделе отырып қазақ тілінде «Ақ жол» деп жазылған, «Ақ» сөзі аққа, «жол» сөзі көгілдір түске жазылған. «Ақ жол» сөзінің төменгі жағына партияның толық атауы мемлекеттік тілде латын графикасында жазылған.

■ Бастапқы «А» әрпінің алдыңғы жағына шауып бара жатқан тұлпардың басы және мойнының жоғарғы бөлігі бейнеленген. Жалпы, қазақ халқы үшін ең қасиетті болып саналатын төрт түлік малдың бірі жылқы (тұлпар) екені белгілі. Бағзы замандағы тұлпар бейнесі батылдықты, сенімділікті және ерік күшін танытады. Сондай-ақ, шауып бара жатқан тұлпардың бейнесі жарқын болашаққа жеткізетін ақ жолды білдіреді.

■ Ақ және көгілдір түстердің үйлесімі партияның «Ақ жол» деген атауының мәнін ашып тұрғандай. Ақ түс тазалықты, тандалған жолдың ашықтығын, көгілдір түс ізгілікті, адалдықты, мақсаттармен ой армандардың игіліктілігін білдіреді.

❖ «Ауыл» халықтық-демократиялық патриоттық партия эмблемасында шауып бара жатқан жүйрік аттың силуэті батылдық пен болашаққа деген сенімділіктің метафорасы ретінде өрістердің кескіні мен ұясынан көтеріліп келе жатқан күннің аясында бейнеленген. Сондай-ақ, сәйгүліктің силуэті бостандық пен молшылықты білдіреді. Танымбелгінің сол жағында негізгі суреттің жиегінде гүлдену мен халықтың әл-ауқатының артуын білдіретін масақтың бейнесі орналасқан. Ал, оң жағында партияның мемлекеттік және орыс тілдеріндегі атауы бар. Жалпы, ауыл – қазақтың қара

шаңырағы, алтын тұғыры, дәстүрлі шаруашылығының түпқазығы. Ауылды дамыту, ауыл шаруашылығын өркендету – бүкіл елімізді дамыту деген сөз.

❖ **Қазақстанның Халық партиясы (ҚХП)** жалау мен таным белгіге ие, олар партия съезімен бекітіледі. Эмблеманың ортасында жұдырық болып жұмылған үш қол және оның астыңғы жағына партия атауы мемлекеттік (латын графикасында) және орыс тілдерінде жазылған. Жалпы, жұдырық – бүкіл әлемде кеңінен таралған символдардың бірі. Ынтымақтастықтың халықаралық символы бола отырып, ол бірлікті, күш пен бағынбауды білдіреді. Эмблеманың түсі – қызыл. Психологияда қызыл түс батылдықты, көшбасшылықты, табандылықты, динамикалықты білдіреді. Сондай-ақ, қызыл түс энергия, өмірлік күш бере отырып, түпсана деңгейінде күресуге, әрекет етуге, қалаған нәрсеге қол жеткізуге ынталандырады.

❖ **Жалпыұлттық социал-демократиялық партиясының эмблемасы** – бет жағы көк түспен тұтастай толтырылған, дөңгелек нысандағы қалқан болып табылады. Оның орталық бөлігінде стильдендірілген ақ түсті раушан гүлінің бейнесі бар. Ол тазалықтың, адалдықтың символы болып табылады. Демек, партияның халыққа деген шынайы ықыласы мен таза ниетін білдіреді. Сондай-ақ, шеңбердің сыртқы жиегінде партияның мемлекеттік және орыс тілдеріндегі атауы көк түспен жазылған екі жазу симметриялы түрде таңбаланған.

❖ Геральдика дәстүрінде әрбір түс белгілі бір мағынаға ие. Мысалы, аспан түстес көк түс түркі мәдениетінде терең символдық мәнге ие. Ежелгі түркі халықтары аспан құдайы Тәңірге табынған. Ата-бабаға табыну түркі дінінің маңызды элементі болды. Ал олардың көк туы арғы ата-бабаларына деген адалдықты, таза ниетті білдіреді. Қазақстанның Мемлекеттік туы ашық аспанды, бейбітшілікті білдірсе, оның бір түсті, яғни біркелкі көк түсті болуы – еліміздің тұтастығын меңзейді. Сондықтан, партияның бұл түсті таңдауы бекер емес деп айтуға толық негіз бар.

❖ Қорытындылай келе, жоғарыда қарастырылып өткен эмблемалардың барлығы дерлік партияның мақсат-міндеттері мен басымдықтарын бейнелейді. Барлық саяси партиялар өздерін белгілі бір түстермен байланыстырған. Әсіресе, партиялардың көк, көгілдір және ақ түстерді жиі қолданғандарын байқаймыз. Бұл – ақ түстің тазалықты, партияның халыққа деген таза ниетін, ал аспан түстес көк түстің адалдықты, ізгілікті білдіруімен байланысты болды. Негізгі

элемент ретінде жалпыадамзаттық құндылықтармен байланысты, көп жағдайда батылдықты, болашаққа деген сенімділікті, жаңашылдықты білдіретін жануарлар мен өсімдіктер бейнелері (тұлпар, барыс, ақ раушан), геометриялық фигуралар (жұлдыз) мен әлемге кең таралған белгілер (жұдырық болып жұмылған қол) таңдап алынған. Осылайша, саяси партия логотипі сайлаушылардың назарын аударып отырып, партияның көзқарастарын, мақсаттары мен міндеттерін насихаттауға мүмкіндік береді. Неғұрлым символ қарапайым, әрі түсінікті болса, соғұрлым көпшілікке тартымды және қабылдауға жеңіл болатыны анық.

ҚР саяси процесінің символдық компонентінің бір бөлігі Қазақстан облыстары мен қалаларының үлесіне тиесілі. Еліміз 14 облысқа және 3 республикалық маңызы бар қалаға бөлінеді [9]. Әр облыстың, қаланың, тіпті ауданның өзінің елтаңбасы мен эмблемасы бар. Солардың ішінде ең негізгілерін қарастыра келе, келесідей қорытынды жасауға болады.

Жалпы, Қазақстан облыстары мен республикалық маңызы бар қалалардың эмблемаларының барлығы дерлік әр өңірдің тарихы мен мәдениетін бейнелейді. Танымбелгілерде Мемлекеттік елтаңбаға ұқсас түс семантикасы мен негізгі элементтер бейнеленгенін байқауға болады. Алтын (сары) немесе көгілдір түстерді Ақтөбе және Маңғыстау облыстарынан басқа, іс жүзінде барлық облыстар қолданған. Бұдан бөлек, мемлекетпен субординация геральдикалық қалқанда бейнеленген тәңірлік — шаңырақ белгісі түрінде бейнеленеді. Бұл элементті өзінің өңірлік символикасында Атырау облысы, Жамбыл облысы, Батыс Қазақстан облысы және Түркістан облысы кескіндеген.

Сондай-ақ, облыстық символиканың негізі ретінде табиғи ландшафт алынған, оны Ақмола, Атырау, Шығыс Қазақстан және Жамбыл облыстарының эмблемаларынан көруге болады. Мұндағы аймақтық элементтер – таулар, ормандар, теңіздер, өзендер болып табылады. Мәселен, эмблемада бейнеленген Алтай таулары Шығыс Қазақстан облысының геосаяси жағдайын білдіреді, ал Есіл өзені Ақмола облысының географиялық ерекшеліктерін көрсетеді.

Кез-келген жергілікті қауымдастықтардың аймақтық ерекшелігін тек табиғи элементтер ғана айқындамайтыны белгілі. Сондықтан, облыстардың танымбелгілерінде элементтер ретінде флора мен фауна түрлері де қолданылған (Атырау облысы, Жамбыл облысы, Қостанай облысы, Павлодар облысы). Атырау облысының эмблемасында екі бекіре суреттелген, бұл өңірде Каспий теңізінің

орналасқанын білдіреді. Өңірлік өзін-өзі сәйкестендірудің жарқын үлгісі – Қостанай облысы. Оның қалқанында өңірдегі Наурызым қорығының эндемикасы болып табылатын дала бозторғайы мен Шренк қызғалдағы бейнеленген. Ал, Павлодар облысының эмблемасының ортасында Қазақстанның Қызыл кітабына енгізілген арқардың – жабайы тау қойының бейнесі орналасқан.

Кейбір облыстарда геральдикалық қалқанның негізгі элементтері ретінде фантастикалық (мифтік) жануарлар (Алматы облысы, Түркістан облысы) пайдаланылған. Мәселен, Алматы облысының танымбелгісінде қанатты барыс пен грифтің спираль түрінде бейнеленген, бұл түркі дәстүрлерінің сабақтастығын көрсетеді. Ал, Түркістан облысы өзінің елтаңбасында екі қанатты қар барысының бейнесін суреттеген болатын.

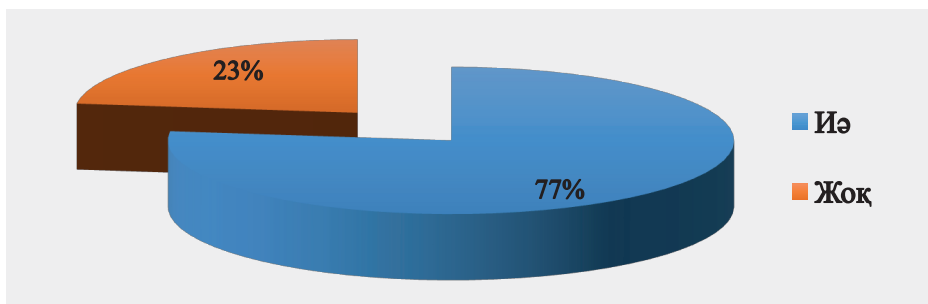
Республикалық маңызы бар Нұр-Сұлтан, Алматы және Шымкент қалаларының елтаңбалары Қазақстан үшін дәстүрлі шығыс геральдикалық қалқан түрінде ұсынылған және түстер семантикасында ұқсас реңктер бар: көк (көгілдір), қызыл және алтын. Қазақ мәдениетінде көк (көгілдір) түс тәуелсіздік пен ұлылықты айқындаса, қызыл түс отты, өсу мен дамуды көрсетеді, ал алтын (сары) реңк байлықты, молшылықты, жеңіске деген ұмтылысты білдіреді.

Сонымен, Қазақстан облыстары мен республикалық маңызы бар қалаларының аймақтық символикасы инструменталды тәсілді қолдану арқылы қалыптасқанын атап өтуге болады. Бұл – ең алдымен жаңа символдық кеңістіктің орталықтандырылған, жүйелі және біріздендірілген сипатын білдіреді. Эмблемалардың бір-біріне ұқсас болуы, бірдей пішінге ие болуы, түстер семантикасы мен біртепті геральдикалық (және геральдикалық емес) фигуралардың қолданылуынан көрініс табады. Сонымен қатар, геральдикалық символиканы қалыптастыру барысында жергілікті жердің «ландшафттануының» өзіндік ерекшелігін атап өтпеске болмайды. Қазақстан аймақтарының танымбелгілері өзінің табиғи және мәдени ландшафтының ерекшелігін, сондай-ақ байырғы халықтың ұлттық ерекшеліктерін көрсетеді. Үшіншіден, геральдикада қазақ жүздерінің Ресей империясы мен кеңес мемлекетінің құрамында болған кезеңдермен тарихи сабақтастықтың мүлдем жоқтығын анықтауға болады. Империялық регалия, кеңестік өткен шақ Қазақстан Республикасының әкімшілік-аумақтық бірліктерінің қазіргі эмблемаларында көрініс таппаған. Керісінше, түркі дәстүрлерімен сабақтастық, қазақстандықтардың көшпелі өмір

салтын түстер палитрасы, ұлттық нақыш, тарихи фигуралар арқылы бейнелеуге деген ұмтылыс байқалады.

Тақырыпты жан-жақты зерттеп, саяси символдардың саясатты жүргізуге қаншалықты ықпал ететінін анықтау мақсатында «Болашақ» бағдарламасымен шетелде білім алып келген ҚР азаматтары арасында сауалнама жүргізілді. «Болашақ» халықаралық стипендиялық бағдарламасы әлемнің 33 елінің 200 үздік ЖОО-да білім алуға мүмкіндік береді [10]. Сондықтан, мақсатты аудитория ретінде «Болашақ» ассоциациясының мүшелерін таңдауымыздың себебі – дүниежүзінің түкпір-түкпірінде оқыған студенттерге сауал қою арқылы еліміздің халықаралық аренадағы келбеті мен орнын анықтау болды. Жалпы, сауалнамаға 60-қа жуық респондент қатысты, оның 52,7%-ын 30-45 жас ерекшеліктегі азаматтар және 43,6%-ын 18-29 жас аралығындағы жастар құрады. Нәтижелерге назар аударатын болсақ:

1. Респонденттерден «Сіз символдарға мән бересіз бе?», – деп сұралынды. Сауалнамаға қатысушылардың 77%-ы символдарға мән беретіндері, ал 23 %-ы мән бермейтіндері анықталды (1-суретте).

1-сурет. Респонденттердің символдарға қызығу деңгейі

2. Респонденттер үшін Қазақстанды сипаттайтын символдардың пайыздық үлесі келесі кестеде көрсетілген. Жауап берушілердің көпшілігі үшін бұл – ҚР Мемлекеттік рәміздері – Елтаңба, Ту, Әнұран екені анықталды. Мемлекеттік символдардан кейін екінші орынды қазақ халқының ұлттық болмысы мен салт-дәстүрлерін сипаттайтын қыран бүркіт, киіз үй, шаңырақ, тұлпар, қазақтың ою-өрнегі сияқты символдар иеленді. Сонымен қатар, Алматы қаласының символы болып табылатын, қаланың эмблемасында бейнеленген барыс суреті де нұсқалардың арасында кездесті. Тіпті, Қазақстанды жемқорлықпен, әділетсіздікпен теңестіріп, билік органдарына көңілдері толмайтындықтарын білдірген респонденттер де болды.

Алайда, олардың үлесі тек 2%-ды құрайды (1-кестеде). Күн, көк аспан, жазық дала, ұлттық тағамдар, ұлттық киімдер, қылыш, найза, қызғалдақ, Қазақстан картасы, валюта, достық пен қонақжайлылық, Алтын адам, Бәйтерек, «Nursultan» велокомандасы, Каспий теңізі, тіпті Абылай хан, Кенесары хан, Абай Құнанбайұлы, Бауыржан Момышұлы сынды қазақ тарихындағы ұлы хандардың, тұлғалардың есімдері де нұсқалардың арасында кездесті.

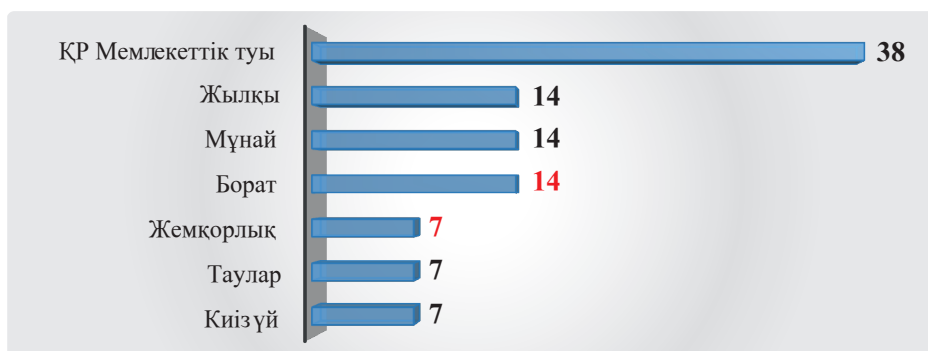
1-кесте. Респонденттер үшін Қазақстанды сипаттайтын символдардың пайыздық үлесі

Символ атауы	Пайыздық көрсеткіш (%)
ҚР Мемлекеттік Туы	22
ҚР Мемлекеттік Елтаңбасы	18
ҚР Мемлекеттік Әнұраны	13
Қыран бүркіт	8
Киіз үй, шаңырақ	7
Тұлпар	6
Күн	6
Ұлттық ою-өрнек	6
Көк аспан	5
Барыс	3
Ұлттық киімдер	2
Жазық дала	2
Жемқорлық, әділетсіздік	2

3. ҚР азаматтарының Қазақстанды қандай символдармен сипаттайтыны анықталды. Келесі мақсат – халықаралық аренада шетелдік азаматтардан еліміз туралы сұраған кезде, бірінші кезекте ойға не келетінін білу болды. Сондықтан, респонденттерге «Сіз білім алған мемлекетте шетелдік азаматтар Қазақстан мемлекетін қандай символдармен байланыстырады?», – деген сауал қойылды.

Шетелдік азаматтардың біздің елімізді көп жағдайда ҚР Мемлекеттік туымен байланыстыратындары анықталды. Олардың айтуынша, басқа мемлекеттердің туынан біздің ту өзінің түсімен ерекшеленеді. Аспан түстес туымыз визуалды тұрғыда өте әдемі көрінетіндігін респонденттер ерекше атап өтті. Алайда, оның арасында туымызды «Борат» фильмін көргеннен кейін бұл қандай елдің туы деп қызығушылық танытып, ғаламтордан іздеп, біліп жатқан шетелдік азаматтар да болған екен. Әрине, Қазақстанды дәл осылай танып жатқандары өкінішті. Бірақ, ондай азаматтардың үлесі тек 2%-ды құрайды. Екінші орынға қазақ халқы үшін ең қастерлі жануар болып табылатын жылқы мен заманауи Қазақстан

экономикасы салаларының бірі мұнай өнеркәсібі ие болды. Сондай-ақ, екіншіше орай дәл сондай теңдей пайыздық үлесті «Борат» нұсқасы алып отыр (2-суретте). Бұл – фильмнің еліміздің имиджына кері әсерін тигізіп жатқандығын білдіреді. Фильмнің екінші бөлімі жарыққа шыққан кезде, Қазақстанның Мемлекеттік туын мазак қылғаны халықтың жаппай наразылығын тудырған болатын. Айта өту керек, жауаптардың арасында келесідей нұсқалар да кездесді: көшпенділер, «Қазақстан» шоколады, қазақ халқының ұлттық аспаптары, ракета, түйе, Бәйтерек, бүркіт, Н.Назарбаев, қонақжайлық, аумағының кеңдігі, күн, аспан, Головкин.

2-сурет. Шетелдік азаматтардың Қазақстанмен байланыстыратын символдардың пайыздық үлесі

Қазіргі таңда «Болашақтықтар» тек қана мемлекеттік бағдарламаның түлектері емес, сонымен қатар шет елдерде сапалы білім алып шыққан алдыңғы қатарлы жастар легі. Жүргізілген сауалнамалардың нәтижелері дарынды жастар болсын, шетелдік азаматтардың көзқарасы тұрғысынан да саяси символика мәселесі тек мемлекеттік символдармен, оның ішінде көп жағдайда ҚР Мемлекеттік Туымен шектелетіндігін көрсетті. Саяси символдарға мән беретін жастардың пайыздық үлесі 77%-ды құрады, алайда бұл қызығушылық осымен тоқтады. Себебі, әлі де жастар саяси символдарға толығымен көңіл аудармайтындары белгілі болды.

Бұдан әрі қоғамның санасына әсер етуде саяси символдарды қолдануға байланысты бірнеше кейстарға назар аудартқымыз келеді. Мәселен, COVID-19 пандемиясына байланысты өзін-өзі оқшаулау кезеңінде елордалық тұрғындар кешкі уақытта балкондарға шығып, болмаса терезелерінен Мемлекеттік Гимнді бірлесіп орындаған болатын. Әлеуметтік желілерде бұл видео таралып кетіп музыкалық

флешмобқа айналды. Кейін көптеген тұрғын үй кешендерінде осындай қиын-қыстау кезеңде адамдар бір-бірін жігерлендіріп, қолдау көрсету мақсатында Мемлекеттік әнұран бірнеше қайтара орындалып жүрді. Сонымен қатар, Әнұранды орындаудан бөлек, Нұр-Сұлтан қаласының аулаларының бірінде ер адам Әнұранды трубада орындап, әлеуметтік желілерде кең таралған видеолардың қатарына енген болатын. Бұл жағдайлардан біз саяси символдардың интегративті қызметін байқай аламыз. Мемлекеттік Гимнді орындау арқылы халықтың бір-бірін рухтандырып, «Барлық қиындықты бірге еңсереміз» деген сияқты үндеуді жолдауы – қоғамдық санаға әсер етуде, қоғамды белгілі бір нақты іс-әрекетке көшуге ынталандыруда саяси символдардың атқаратын рөлі зор екендігін айқындап көрсетеді.

❖ Қазақстандық боксшы Геннадий Головкиннің британдық Мартин Мюррейді жеңгеніне қуанып, астаналық Жандос Құрманбаев өз пәтерінің балконынан Қазақстанның Мемлекеттік Туын іліп қойған кезде, ол өзінің патриоттық сезімін білдіргені үшін жауапкершілікке тартылатындығын, тіпті оған айыппұл салынатындығын мүлдем ойламаған. Алайда, жергілікті билік Жандос Құрманбаев «Мемлекеттік рәміздерді заңсыз пайдалану» бабында көзделген әкімшілік құқық бұзушылық жасады деп есептеді. Нұр-Сұлтан қаласының ішкі саясат басқармасының өкілі мен полиция қызметкерлері куәгерлердің қатысуымен хаттама жазып, оған сәйкес Жандос Құрманбаев 396 400 теңге (шамамен 856 доллар) көлемінде айыппұл төлеуі тиіс болды [11]. Бұл – еліміздің Мемлекеттік Туына қатысты жалғыз оқиға емес.

❖ Жалпы, ел тұрғындарына өздері қалаған жерде Мемлекеттік Туды іліп қоюға болады ма, жоқ па деген мәселеге қатысты даулар Қазақстанда бірнеше жылдан бері жалғасып келді. БАҚ-та қазақстандықтар оны терезеден немесе балконнан іліп, содан кейін оларға айыппұл салынған бірнеше жағдайлар сипатталды. Алайда, тудың айналасындағы ең үлкен жанжал «Борат» фильмінің екінші бөлімі шыққан кезде туындады. Келесі күні қазақстандықтар Facebook-те «Мен өз туымды мақтан тұтамын!» акциясын іске қосты. Оны Instagram әлеуметтік желісінің пайдаланушылары да белсенді түрде қолдады. 2020 жылдың қазан айында болған бұл оқиға – билік өкілдерінің мемлекеттік рәміздерді пайдалану туралы қаулыны қайта қарауға түрткі болғандай болды. Себебі, Мемлекет басшысы Қ. Тоқаев 2020 жылғы 27 қазанда Мемлекеттік Туды пайдалануға қатысты қолданыстағы мемлекеттік рәміздерді

пайдалану қағидаларын қайта қарау туралы тапсырма берді. Желтоқсан айында Қазақстан Премьер-министрі Асқар Мамин Мемлекеттік Туды, Елтаңбаны және олардың бейнелерін пайдалану туралы түзетулерге қол қойды. Енгізілген өзгерістердің нәтижесінде азаматтарымыз үшін Мемлекеттік Туды пайдалану аясы заңнамалық тұрғыда кеңейтілді. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туын жеке және заңды тұлғалар ғимараттарда (тұрғын үйлерде және тұрғын емес үй-жайларда), оның ішінде балкондарда және салтанатты іс-шаралар өткізілетін орындарда патриоттық сезімдерін, қазақстандық бірегейлігін білдіру, елдің, оның азаматтарының жетістіктерін қолдау мақсатында пайдалана (орнату, орналастыруға) алады. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасының Мемлекеттік Туы оның көлеміне қарамастан ұлттық стандартқа сәйкес келуі тиіс екенін ескеру қажет. Жеке және заңды тұлғалардың мемлекеттік туды ұлттық стандарт талаптарын бұза отырып пайдалануына жол берілмейді. Жалпы алғанда, жоғарыда көрсетілген өзгертулер еліміздің Мемлекеттік Туының қолданылу аясын едәуір кеңейтеді, оның қоғамдағы патриотизм рухын нығайтуға бағытталған символдық капиталын жаңаша ұғынуға мүмкіндік береді [12].

❖ Бүгінгі таңда, Қазақстанның алдына жаңа инновациялық даму мен жеделдетілген технологиялық жаңартуды талап ететін әлемнің ең дамыған 30 елінің қатарына кіру міндеті қойылып отыр. Елбасы Н.Ә.Назарбаев 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауында Үшінші жаңғыру туралы жариялады, ал оның өзегі – цифрландыру [13]. Бүгінде әлеуметтік желілерді екінші бірі пайдаланады десек, артық айтқандық емес. Ауыл мен елді мекендердің басым бөлігіне интернет қолжетімді. Желі пайдаланушылар хат алмасады, ой-пікірлерімен бөліседі. Ақпараттық сайттардың қатары да күн өткен сайын көбейіп, арта түсуде. Демек, интернет – заманауи қоғамдық ортаны қалыптастырудың негізгі құралдарының бірі, қоғамдық сананы жаңғыртуға байланысты ақпараттық жұмыс тетіктерін құруға арналған жақсы диалог алаңы болып табылады. Ал, қоғамдық санаға әсер етуде саяси символдардың маңызы зор. Сондықтан, символдарды популяризациялаудың құралы ретінде әлеуметтік желілердің (Instagram, VK, Facebook, Twitter, Whatsapp, Youtube, Telegram т.б.) және іздеу жүйелерінің (Google, Mail.ru, Яндекс, MSN, Yahoo т.б.) белгішелерін (иконка), сондай-ақ әлеуметтік желі қолданушыларының «аватарларын» (жеке сурет) пайдалануға болады. Мәселен, Жаңа жыл, 8 наурыз және т.б. көптеген

дүниежүзілік, халықаралық мейрамдар күндері іздеу жүйелерінің белгішелері сол мейрамға байланысты әрленетінін байқауға болады. Шын мәнісінде, біздің елімізде мұндай тенденция әлеуметтік желілерде белең алып келе жатыр. Әсіресе, мемлекеттік мейрамдар кезінде желі қолданушылары өздерінің аватарларын тақырыпқа сай суреттермен рәсімдеп жатады. Қазақстан Республикасының Тәуелсіздік күніне орай Мемлекеттік Туымыздың суретін «Менің Отаным – Қазақстан!» сынды жазулармен жүктеп, патриоттық акциялар да өткізіледі. Демек, әлеуметтік желілер мен іздеу жүйелерінің белгішелерін пайдалану арқылы саяси символдарды кеңінен таратып, дәріптеуге болады. Жалпы, кез-келген мемлекеттік идеологияны қоғамға таратуда саяси символдарды кеңінен қолдану керек. Себебі, саяси символика қоғамның жоғары, құнды идеяларын алға тартып, мақсат-мүдделерді айқындап, саяси іс-әрекетке тікелей түрткі болып, қоғамды, әлеуметтік топтарды оларды іске асыруға жұмылдырады, рухтандырады және шабыттандырады.

❖ Саяси символика – саяси процеске қатысатын әртүрлі белгілер жүйесінен тұратын күрделі құрылымдық формация болып табылады. Олардың ішінде орталық орынды ұлттық және мемлекеттік символдар алады. Сондай-ақ, саяси символиканың спецификалық түрлері ретінде «айырмашылық пен өзгешелік» белгілерін атап өтуге болады. Оларға мемлекеттің жоғары лауазымындағы тұлғалар ие ерекше регалиялар, киім формасы, ордендер мен медальдар және төсбелгілер жатады. Саяси символиканың бұл түріне қатысты біздің елімізде келесідей оқиға орын алған болатын: Nur Otan партиясының төсбелгісін тақпағаны үшін денсаулық сақтау вице-министрі – бас санитар дәрігер Ерлан Қиясовқа сөгіс жарияланған. Бұл туралы Парламент мәжілісінің депутаты, Nur Otan партиялық бақылау комитетінің басшысы Артур Платонов Facebook парақшасында хабарлады. Ол 2019 жылғы 21 тамызда Саяси кеңестің кеңейтілген отырысында Nur Otan партиясының Төрағасы Нұрсұлтан Назарбаев партияны қайта жүктеу бағдарламасының негізгі тезистерінің бірі – партиялық тәртіпті, рангына, лауазымына, мәртебесіне қарамастан, сайлаушылар алдындағы жауапкершілікті арттыру екенін атап өтті. Оның ішінде партияға қатыстылығын көпшілік алдында көрсету, партияның рәмізіне құрмет көрсету мәселелері жіті қадағаланған.

Сонымен қатар, Nur Otan партиясының мүшелері болып табылатын саяси қызметкерлердің партиялық рәміздерді міндетті пайдалануы туралы тапсырмасын орындау мониторингінің деректері бойынша Денсаулық сақтау вице-министрі Е.А. Қиясов, Қызылорда облысы әкімінің орынбасары Б.Д. Жаханов, Алматы

қаласы әкімінің орынбасары М.С. Кикимов, Шығыс Қазақстан облысы әкімінің орынбасары Ш.С. Буктугутов, Жезқазған қаласының әкімі Қ.Б. Абсаттаров партиялық төсбелгіні тақпағандары үшін ескерту алған болатын [14]. Жалпы, бұл жағдай тағы да біздің қоғамның саяси символдардың маңыздылығын түсінбейтіндігін, оларға немқұрайлықпен қарайтындықтарын куәландырады. Қорытындылай келе, жоғарыда айтылған пайымдаулардан біз қоғамның әлі де саяси символдарға аса назар аудармайтындығын анықтадық. Жастардың арасында жүргізілген сауалнамалардың нәтижелері де осыны растады. Сондықтан, саяси символдарды барынша популяризациялауымыз қажет.

Қорытынды

Кез келген ұлт пен мемлекеттің әлеуметтік-мәдени және саяси қоғамдастық ретіндегі бірегейлігін қалыптастырудың, нығайтудың және жаңғыртудың ажырамас бөлігі ұлттық-мемлекеттік символдар мен идеалдар болып табылады. Әрбір мемлекет үшін тәуелсіздікке қол жеткізу өзінің мемлекеттік және саяси символдарды қабылдауымен тығыз байланысты. Себебі, олар елдің саяси тәуелсіздігі мен егемендігінің нышандары, ұлттық бірегейліктің қалыптасу тірегі және әрбір мемлекеттің дамуының ажырамас құнды белгілері.

Саяси символика – адамдарды біріктіру және саяси іс-әрекетке ынталандыру мақсатында саяси субъектілермен (жеке тұлғалар, партиялар, ұйымдар мен институттар) қолданылатын идеялар мен құндылықтарды бейнелейтін символдар жиынтығы болып табылады. Символика біріктіруші фактор бола отырып, саяси сана, саяси психология сияқты саяси жүйенің құрамдас бөліктерінің қалыптасуына әсер етеді. Мұның бәрі саяси символиканың қоғамдық өмірдің барлық салаларымен өзара тығыз байланысатынын айқын көрсетеді. Айта келе, ұсынылған материал негізінде келесідей қорытынды жасауға болады.

Біріншіден, саяси символика арқылы қоғамдық санаға әсер етуге, саяси кеңістікті идеологиялық, саяси және практикалық қайта құруды қамтамасыз етуге болады. Символиканың, символизмнен тыс саясат әлеуметтік процесс ретінде толықтай жүзеге аспайды. Саяси символика бұқаралық саяси коммуникацияның маңызды тәсілі және құралы ретінде әрекет етеді, қоғамдағы саяси ақпараттың қалыптасуына, сақталуына және трансляциялауына ықпал жасайды.

Екіншіден, саяси символдар идеологиялық ықпал етудің қуатты құралы, жеке тұлғаны саяси тәрбиелеу мен әлеуметтендірудің маңызды факторы болып табылады. Символдар жеке тұлғаның

саяси қатынастардың субъектісі ретінде қалыптасу процесіне, оның сенімдерін, құндылық бағдарлары мен көзқарастарын қалыптастыруға қатысады. Символдың идеологиялық мәні, әдетте, жасырын сипатқа ие. Дегенмен, ол белгілі бір саяси күштің мүдделерін білдіретін оның идеологиялық бағдарламасының нақты тасымалдаушысы және мазмұнын білдірушісі ретінде әрекет етеді. Сондықтан, саяси символдарды белгілі бір саяси күштер мен саяси технологтар қоғамдық сананы манипуляциялау, идеологиялық алып-сатарлық және қажетті мінез-құлық реакцияларын қоздыру мақсатында қолдана алатындығын ескеру қажет. Саясаттың символдық жүйесінің қоғамдық сананы басқаруға бейімділігі оның иррационалды, архетиптік табиғатымен түсіндіріледі.

Үшіншіден, саяси символика әртүрлі елдер мен халықтардың тарихи, әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамуының ерекшеліктерін бейнелейді. Саяси символиканың коммуникация тәсілі ретіндегі тиімділігі символиканың көкейтесті әлеуметтік проблемаларға сәйкестігімен, символдың мәдени, ұлттық және саяси дәстүрмен тарихи байланысымен, символдардың эмоционалды-сезімдік қанықтылығымен және идеологиялық құндылығымен анықталады.

Осылайша, саяси символиканың мәнін, олардың функцияларын, әсер ету әдістерін зерттеу қазіргі уақытта саяси және теориялық маңызға ие. Саяси күресте символдардың қандай рөл атқаратынын түсінбестен, мақсатты, ғылыми негізделген идеологиялық жұмыс жүргізу мүмкін емес.

Қорытындылай келе, саяси символдарды саяси өмірде кеңінен қолдануға байланысты келесідей ұсыныстарды ұсынуға болады:

1. Барлық типтегі білім беру мекемелеріне Қазақстан Республикасының мемлекеттік және саяси символдардың маңыздылығын атап өту, тарихымен таныстыру және оларды дәріптеу бойынша білім алушылармен тәрбие жұмыстарының дәстүрлі формаларынан бөлек, **флешмоб, танымдық квест-ойындар, театралды көрініс, тәрбиелік іс-шаралар** және т.б. түрлерін енгізуді ұсынамыз.

Бұндай тәрбиелік жұмыстардың заманауи формалары жасөспірімдер мен жастардың патриотизмі мен азаматтығын тәрбиелеуде, ұрпақтар сабақтастығын сақтауда және қоғамның әлеуметтік бірлігін нығайтуда тиімді нәтижелер береді. Тәуелсіз Қазақстан үшін жастар еліміздің басты стратегиялық ресурсы, қазақ қоғамын алға сүйрейтін локомотив болып табылады. Қазақстанның мемлекеттік және саяси символдарының тарихын зерделеу өз

Отанын сүйетін, біздің ежелгі ата-бабаларымызбен рухани және туыстық қарым-қатынасты сезінетін адамдардың жаңа буынын тәрбиелеу ісінде үлкен маңызға ие деп ойлаймыз.

2. Саяси символдарды популяризациялау мақсатында тиімді ақпараттық арналар ретінде ең пәрменді үш құралды пайдалану қажет деп санаймыз: **әлеуметтік желілер, түрлі БАҚ алаңдары және интерактивті онлайн-платформалар.**

Бұл ретте ақпараттандырудың заманауи тәсілдерін пайдалану қажеттілігі атап өтіледі. Жасыратыны жоқ, бүгінгі күні әлеуметтік желілер ғаламтор тұтынушыларының ажырамас сенімді серігіне айналып үлгерді. Ал әлемдік пандемияға байланысты онлайн ортаға деген қажеттілік еселене түсті. Жасөспірімдер мен жастардың білім алуы үшін де, әлеуметтік мәселелерді шешу үшін де, тіпті белгілі бір саяси идеологияны тарату мақсатында билік органдарының осы желілердің көмегіне жиі жүгінетіндігі белгілі. Сондықтан, саяси символдарды кеңінен дәріптеудің тиімді механизмдерінің бірі болып табылатын ғаламтор-технологиялардың әлеуетін барынша қолдануымыз керек.

3. Жүргізілген сауалнаманың нәтижелері көрсеткендей, Қазақстанның халықаралық аренадағы имиджін жақсарту қажеттілігі туындап отыр. Шетелдік азаматтардың басым бөлігі (38%) елімізді Мемлекеттік Туымыз арқылы танығанымен, оның кері әсері де байқалды. Себебі, «Борат» фильмінің 2-бөлімінің жарыққа шығуы – шетелдіктердің елімізге деген қызығушылығын еселей түсті, алайда Қазақстанға деген теріс көзқарастың қалыптасуына алып келді. Тіпті, жауаптардың арасында Қазақстанды жемқорлықпен байланыстыратын шетелдік азаматтар да кездесті. Бұдан шығатын қорытынды – еліміздің танымалдылығын арттыру тұрғысынан Қазақстан үлкен әлеуетке ие, ол жағынан мәселе туындамайды. Басты міндет – Қазақстанның имиджін жақсарту. Сондықтан, бұл мәселенің шешімі ретінде келесідей жолдарды ұсынамыз:

ҚР Сыртқы істер министрлігінде «soft power» қолдана отырып, шетелдік аудиториямен жұмыс істеудің үйлестіруші орталығына айналатын **қоғамдық дипломатия бөлімін құру.**

4. Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздерінен бөлек, мемлекеттің саяси процесінің символдық компонентінің құрамдас бөлігі болып табылатын саяси партиялардың, Қазақстан облыстары мен республикалық маңызы бар қалалардың символдарын кеңінен таныту мақсатында нақты мысалдар негізінде **ақпараттық-түсіндіру жұмыстарын жүргізуді** ұсынамыз.

Ол келесідей құралдар арқылы іске асырылуы мүмкін деп ойлаймыз: **медиа тасымалдаушы** (БАҚ, жарнама); **ғаламтор**; мақсатты аудиториямен тікелей жұмыс жасайтын **тікелей маркетинг**; әртүрлі бағыттағы арнайы іс-шараларды ұйымдастыруды қамтамасыз ететін **жағдайлық маркетинг** (дөңгелек үстелдер, конференциялар).

Саяси символдардың қоғамдық сананы жаңғырту үдерісіне ықпал етуі бойынша мемлекеттік деңгейдегі қысқа мерзімді технологиялардың бірі ретінде билік органдары мен қоғамның **жүйелі бірлескен акцияларын** айта аламыз.

Мемлекеттік билік органдары мен халық арасындағы өзара іс-қимылды ұйымдастыру бойынша жүйелі жұмыс жалпы барлық дамыған елдерде жүзеге асырылады. Бұл – мемлекет азаматтарының әлеуметтік-саяси белсенділігін дамыту, олардың азаматтық ұстанымын қалыптастыру, патриотизм мен мемлекеті үшін мақтаныш сезімін оятуға жасалып жатқан нәтижелі қадамдар болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Юнг К. Об архетипах коллективного бессознательного. – М.: Директ-Медиа. – 2007. – 57 с.
2. Cassirer E. The Myth of State. – New Haven: Vail. Univ. Press. – 1946. – P.150-156.
3. Durkheim E. Les formes elementaires de la vie religieuse. – Paris: Paris. – 2008. – P. 77-79.
4. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: АСТ, 2003. – 222 с. Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. – N.Y.: Harper & Row. – 1974, – P. 41-49.
5. Яноу Д., Ван Хульст М. Фреймы политического: от фрейм-анализа к анализу фреймирования. – М. – 2011. – С. 51-58.
6. Шаймерденов Е.Ш. Государственные символы РК. – Алматы, 2000. – 248 с.
7. Сағынтаев Ы. Символы нашего государства – Алматы: Мектеп, 1989. – 67 бет.
8. РГП на ПХВ «Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан» Министерства юстиции Республики Казахстан, Об административно-территориальном устройстве Республики Казахстан. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004200_. (қаралған күні: 12.02.2021)
9. Официальный сайт ассоциации стипендиатов международной стипендии Президента РК «Болашак». URL: <https://bolashak.kz/ru/>. (қаралған күні: 15.01.2021)
10. Новостной портал «Tengrinews», Жителя Астаны оштрафовали почти на 400 тысяч тенге за вывешенный на балконе флаг РК. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/jitelya-astanyi-oshtrafovali-na-400-tyisyach-tenge-270878/. (қаралған күні: 28.02.2021)
11. Официальный сайт Министерства культуры и спорта. URL: <https://>

www.gov.kz/memleket/entities/mcs/press/news/details/212006?lang=ru
(қаралған күні: 20.03.2021)

12. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. URL: primeminister.kz/kz/news/reviews/kr-msm-de-memlekettik-tudy-paydalanu-erezheleri-turaly-aytyldy-711407. (қаралған күні: 04.03.2021)

13. «Настоящее время» жаңалықтар порталы, Главный санитар Казахстана получил выговор из-за того, что не носил значок правящей партии «Нур Отан». URL: <https://www.currenttime.tv/a/kazakhstan-kiyasov/31215366.html>. (қаралған күні: 21.04.2021)

REFERENCES:

1. Yung K. Ob arkhetypakh kolektivnogo bessoznatel'nogo [About the archetypes of the collective unconscious]. – М.: Direkt-Media, 2007, p.57
2. Cassirer E. The Myth of State. – New Haven: Vail. Univ. Press, 1946, pp.150-156.
3. Durkheim E. Les formes elemetaires de la vie religieuse [The elementary forms of religious life]. – Paris, 2008, pp. 77-79.
4. Khantington S. Stolknovenie tsivilizatsii [Clash of civilizations]. – М.: AST, 2003, p.222
5. Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. – N.Y.: Harper & Row, 1974, pp. 41-49.
6. Yanou D., Van Khul'st M. Freimiy politicheskogo: ot freim-analiza k analizu freimirovaniya [Political frames: from frame analysis to framing analysis]. – Moscow, 2011, pp. 51-58.
7. Shaimerdenov E.Sh. Gosudarstvennye simvoly RK [State symbols of the Republic of Kazakhstan]. – Almaty, 2000, p. 248
8. Sagyntaev Y. Simvoly nashego gosudarstva [Symbols of our state]. – Almaty: Mektep, 1989, p.67
9. RGP na PKhV «Institut zakonodatel'stva i pravovoi informatsii Respubliki Kazakhstan» Ministerstva yustitsii Respubliki Kazakhstan, Ob administrativno-territorial'nom ustroistve Respubliki Kazakhstan [About the administrative-territorial structure of the Republic of Kazakhstan]. URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004200_. (date accessed: 12.02.2021)
10. Ofitsial'nyi sait assotsiatsii stipendiatov mezhdunarodnoi stipendii Prezidenta RK «Bolashak» [Official website of the Association of fellows of the international scholarship of the President of the Republic of Kazakhstan «Bolashak»]. URL: <https://bolashak.kz/ru/>. (date accessed: 15.01.2021)
11. Novostnoi portal «Tengrinews», Zhitelya Astany oshtrafovali pochti na 400 tysyach tenge za vyveshennyi na balkone flag RK [A resident of Astana was fined almost 400 thousand tenge for hanging the flag of the Republic of Kazakhstan on the balcony]. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/jitelya-astanyi-oshtrafovali-na-400-tyisyach-tenge-270878/. (date accessed: 28.02.2021)
12. Ofitsial'nyi sait Ministerstva kul'tury i sporta [Official website of the Ministry of culture and sports]. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/mcs/press/news/details/212006?lang=ru>. (date accessed: 20.03.2021)
13. Ofitsial'nyi informatsionnyi resurs Prem'er-Ministra Respubliki Kazakhstan [Official information resource of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan]. URL: primeminister.kz/kz/news/reviews/kr-msm-de-memlekettik-tudy-paydalanu-erezheleri-turaly-aytyldy-711407. (date accessed: 04.03.2021)
14. «Nastoyashchee vremya» zhañalyqtar portaly, Glavnyi sanvrach Kazakhstana poluchil vygovor iz-za togo, chto ne nosil znachok pravyyashchei partii «Nur Otan» [The chief sanitary doctor of Kazakhstan received a reprimand for not wearing the badge of the ruling «Nur Otan» party]. URL: <https://www.currenttime.tv/a/kazakhstan-kiyasov/31215366.html>. (date accessed: 21.04.2021)

Нұргиса Кушеров

*Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының магистранты
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
email: nurgisa-polit@mail.ru*

ҰРПАҚТАР ТЕОРИЯСЫ КОНТЕКСТІНДЕ ҚР МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТ ЖҮЙЕСІНДЕГІ АДАМИ РЕСУРСТАРДЫ БАСҚАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ: ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа. Буынаралық қатынастар тудыратын мәселелер күнделікті орын алып жатқанына қарамастан ғылыми ортада немесе мемлекетті басқару ісінде оған айтарлықтай мән берілмей келеді. Буындардың ерекшелігін басқару бүгінгі мемлекеттік қызмет жүйесіндегі кейбір мәселелерді қайта қарауға, болмысын түсінуге, оны құбылыс деп қарап жаңа шешімдер қабылдауға негіз бола алады. Зерттеу жобасы аясында эксперттердің қатысуымен сауалнама жүргізіліп, нәтижелері қосымша сапалық талдау тәсілдерімен күшейтілді.

Мақалада мемлекеттік қызметтегі «ауыспалық», ұжымдағы қақтығыстар, мемлекеттік қызметшілердің құндылықтар жүйесі мәселелері қарастырылып, тұжырымдалған ұсыныстар берілді.

Түйін сөздер: ұрпақтар теориясы, ауыспалық, қақтығыстар, құндылықтар, эмпирикалық зерттеулер.

Нургиса Кушеров ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЫ РК В КОНТЕКСТЕ ТЕОРИИ ПОКОЛЕНИЙ: РЕЗУЛЬТАТЫ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. Несмотря на то что ежедневные проблемы, порождающие межпоколенческие отношения, в научном сообществе или в государственном управлении этому не уделяется существенное внимание. Управление поколениями как особенное явление может служить основой для пересмотра некоторых проблем современной системы государственной службы, осмысления действительности, принятия новых решений. В рамках исследовательского проекта был проведен опрос с участием экспертов, результаты которого были подкреплены дополнительными методами качественного анализа.

В статье рассмотрены и сформулированы вопросы «сменяемости» на государственной службе, конфликтов в коллективе, системы ценностей государственных служащих.

Ключевые слова: теория поколений, сменяемость, конфликты в коллективе, ценности, эмпирические исследования.

Kusherov Nurgissa

PROBLEMS OF HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN THE CIVIL SERVICE SYSTEM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF THE THEORY OF GENERATIONS: RESULTS OF AN EMPIRICAL STUDY

Abstract. Despite the fact that the daily problems that generate intergenerational relations, this is not given significant attention in the scientific community or in public administration. Generational management as a special phenomenon can serve as a basis for reviewing some of the problems of the modern system of public service, understanding reality, and making new decisions. As part of the research project, a survey was conducted with the participation of experts, the results of which were supported by additional methods of qualitative analysis.

The article considers and formulates the issues of «turnover» in the civil service, conflicts in the team, and the value system of civil servants.

Key words: theory of generations, changeability, conflicts in the team, values, empirical research.

Кіріспе

Үдемелі өзгермелі әлемде мемлекетті басқару тетіктерін үнемі жетілдіріп отыру уақыт талабы. Тарихи кезеңнің жеделдеуі тиімді мемлекеттік аппарат жұмысын ұйымдастыру мәселесін өзектендіре түсуде. Жаңа трендтердің көз ілестірмес жылдамдықпен пайда болуы әмбебап мемлекетті басқару форматын ендіруді қажет етеді. Осы орайда, ҚР Президенті Қ.Тоқаев мемлекеттік қызметті жаңа форматқа көшіру туралы мәлімдеме жасаған болатын [1]. ҚР Мемлекеттік қызмет жүйесі бәсекеге қабілетті, тиімді атқарушы билік жүйесін құру жолында бірнеше реформаларды бастан кешіріп үлгерді. Бұл үрдіс бүгінгі трендтерге бейімделу үдерісінде динамикалы түрде жалғасуда. Сәйкесінше, мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызметтің жаңа келбетін қалыптастыру географиялық-этнографиялық орта ерекшеліктерін ескере отырып жүзеге асыру маңызды. Сондай-ақ,

басқару әдіс-тәсілдерін жетілдіру тек шетелдік тәжірибелерді жалаң импорттаудан ғана тұрмай, төл ортаның ерекшеліктеріне сіңімді ету және бейімдеу үрдістерінен тұруы керек. Бұл ретте, эмпирикалық білімдерді өндіру басым бағытқа айналуы тиіс.

Білімнің сезімталдылығы артқан сайын, жаңа бағыттар пайда болып, соны көзқарастарға сүйенетін заманауи білім көкжиегі кеңейе түсті. Адамдарды жас мөлшеріне қарай қауымдастыратын ұрпақтар теориясы іргетасының қалануы тарихи кезеңдерден бастау алғанымен, адам ресурстарын басқару тетіктерін ұсынатын қолданбалы ілім ағымы ретінде жиырмасыншы ғасырдың төртінші ширегіне табан тірейді. Ұрпақтар теориясы әлеуметтік білім тұрғысында мемлекеттік қызмет жүйесіне айтарлықтай концептуалдық-құрылымдық шешімдер ұсына алатындығы осы бағытта зерттеулер жүргізуге берік негіз бола алады. Себебі, мемлекеттік қызмет жүйесі бірнеше буындардың басын біріктіретін біртұтас платформа ретінде кейбір реформаларды жүзеге асыру мемлекеттік қызметшілердің жасына, мәдени-әлеуметтік ерекшеліктеріне, құндылықтарына баса мән беруді талап етеді. Шындығында, жас мөлшері мен құндылықтар жүйесі жекелей алғанда тұлғаның, жалпылай алғанда қоғамның даму көрсеткіші бола алатындығы эмпирикалық әдістер арқылы негізделіп келеді. Қазақстанда ұрпақтар теориясы ұсынатын тұжырымдар елеулі түрде қолданысқа енгендіктен, аталған бағытта тұшымды қолданбалы зерттеу жұмыстары әлі де жүзеге асырылмай келеді.

Зерттеу жұмысының әдіс-тәсілдері

Мақалада сандық және сапалық зерттеу әдіс-тәсілдері қолданылды. Оның ішінде, ҚР Мемлекеттік қызметшілерінің қатысуымен сауалнама алынды. Сонымен қатар, сауалнама нәтижелері қосымша көптік зерттеу әдісі арқылы дәлелдермен күшейтіліп отырды. Бірнеше параметрлер арқылы алынған нәтижелер арасынан корреляция өткізіліп зерттеудің сенімділігін арттыру мақсаты қойылды және зерттеудің негізгі міндеті ұрпақтар теориясы аясында адам ресурстарын басқару тетіктерін ұсынған шетел ғалымдары өндірген білімдерді эмпирикалық әдістер арқылы тексеру және зерттеу нәтижелерін қайталап көруге талпыныстар жасалынды. Қазақстанда ұрпақтар теориясы ғылыми ортада кең танымал тақырып болмағаннан кейін шетелдік ғалымдардың қорытындыларына сілтеме берсек, тарихи фактілерді көшіріп, қайталағандай болар едік.

Негізгі бөлім

Зерттеу нәтижелері

Көптеген шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде буындар әркелкілігінің айрықша белгілерінің бірі болып лауазымды атқару мерзімінің ұзақтығына байланысты буындардың көзқарастары мен қалауларындағы әртүрлілік аталып жүр. Мәселен, бэби-бумерлердің избасарлары Х (ішінара) және Y буын өкілдері бір жұмыс орнында өздерін ұзақ мерзімде көре алмайды. Аталған гипотезаны зерттеу нысаны етіп, тексеріп көру маңызды. Өйткені қазақстандық ғылыми ортада ұрпақтар теориясы эмпирикалық тұрғыда зерделенбегіндіктен, осы ғылым бағытындағы шетелдік ғалымдар жасаған тұжырымдардың кез-келгенін сын елегінен өткізу өзекті [2].

Онлайн түрінде өткізілген әлеуметтік сауалнама мемлекеттік қызметшінің құндылықтық-көзқарастық жүйесін, олардың қалау сипатындағы мінез-құлық өлшемдерін анықтауды көздейтін сұрақтармен қамтылды. Әлеуметтік сауалнама ҚР Мемлекеттік қызметшілерінің арасында, эксперттік ортада өтті. Зерттеудің сенімділігін арттыру мақсатында сауалнаманың анонимділігіне кепілдік беріліп, мемлекеттік қызмет саласындағы өзгерістерге белсенді қатысу сұралған шағын үндеу жарияланды. Сондай-ақ, сауалнама негізінен тәуліктің екінші бөлігінде, түстен кейін таратылды. Сауалнама сұрақтарын әзірлеуде көп мағыналы сөздерді барынша қолданбау, сұрақтардың нақтылығына көңіл бөлінді. Бұл әдістердің барлығы сауалнама қорытындысында болатын кездейсоқтықты барынша төмендету үшін қолданылған болатын.

Сауалнамаға барлығы 381 мемлекеттік қызметші қатысты. Оның ішінде ерлер – 122, әйелдер – 259 адамды құрады. Респонденттердің жас шамасы ұрпақтар теориясының Нил және Хоу ұсынған буындардың жас шамасына сәйкес бөлінді [3]. Оның ішінде, 1944-1963 жылдары дүниеге келген бэби-бумерлер сауалнамаға қатысушылардың 25-ін құрады. 1964-1983 жылдары дүниеге келген Х ұрпақтары 161 адам болса, 1984-2003 жылдар арасында туған Y-тер 190 адамды құрады. 2004 жылдан осы күнге дейін дүниеге келген Z ұрпақтары 5 адам. Көріп отырғанымыздай негізгі контингентті жас және орта жастағы адамдар құрап отыр. Сауалнамаға қатысушылардың ең көп бөлігі Қарағанды, Ақтөбе, Атырау облыстарына тиесілі. Сонымен қатар, сауалнамада бірнеше жауап нұсқаларын белгілеу қажет болатын сұрақтарда (2 сұрақ) тек бір ғана жауап нұсқасын тандаған респонденттер сауалнама қорытындысында кездейсоқтықты арттыруы мүмкін деген пайыммен жауап нұсқалары есептен

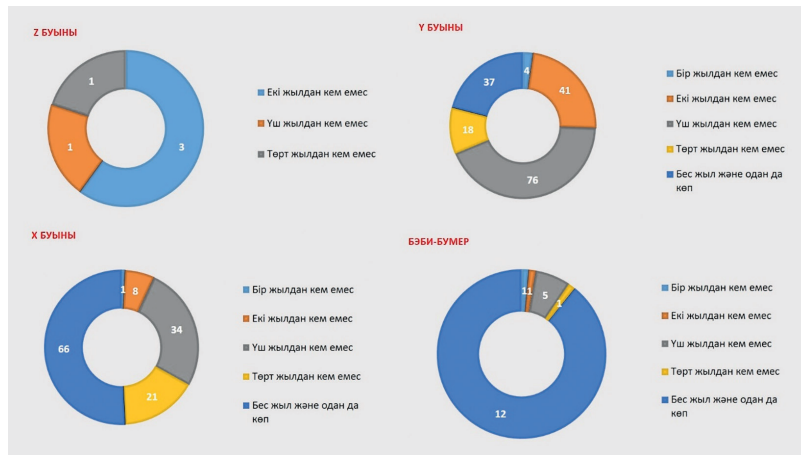
шығарылды. Осылайша, стандартты ауытқуды анықтау механикалық тәсілмен жасалды (1 - кесте).

1-кесте. Әлеуметтік сауалнамаға қатысушылар санын саралау нәтижесі.

	Ер	Әйел	1944-1963 (адам)	1964-1983 (адам)	1984-2003 (адам)	2004 және әрі қарай (адам)
Сауалнамаға қатысушылардың саны	122	259	25	161	190	5
Жауап нұсқалары есепке алынғандарының саны	-	-	20	130	176	5
Саралау негізіндегі ауытқушылық	-	-	5	29	14	-

*Кесте автормен құрастырылды.

Сауалнама нәтижесі бір лауазымды атқару ұзақтығына байланысты Z және Y буындарының алдыңғы буынмен салыстырғанда әлдеқайда мобильділікті таңдайтындығын көрсетті және шетелдік ғалымдар жасаған зерттеу нәтижесі қайталанды. Шетелдік сарапшылар келтірген дәлелдермен біздің жасаған қорытындымыз сәйкес болды [2].

1-сурет. Мемлекеттік қызметші бір орында неше жыл жұмыс жасауы керек деген сауал бойынша пікірлердің бөлінісі

*Диаграмманы автор құрастырған.

Мемлекеттік қызметші бір лауазымда неше жыл жұмыс жасауы керек деген сауал қойылып, келесідей нәтижелерге қол жеткізілді. Сауалнамаға қатысушылардың ең аз бөлігін Z ұрпақтары (5 адам) құрап отырғандығына қарамастан (мемлекеттік қызметтегі үлес

салмағының аз болуына байланысты), алынған қорытындыларды келтіре кеткенді жөн санадық. Аталған буын өкілдері бір орында 2 (3 адам) жыл жұмыс жасау қалыпты деп санайды. Y-тер бір лауазымда кем дегенде 3 (76 адам) немесе 2 (41 адам) жыл жұмыс жасау қажеттігін көрсетті. Сондай-ақ, Y-терден 37 адам бір орында 5 жыл жұмыс жасау ұзақтығын қалыпты деп есептейді. Бэби-бумерлер болса бір орында 5 (12 адам) жыл және одан да көп жұмыс жасау қажет деп санайды. Бұл санатта X-тердің басым көпшілігі (66 адам) бэби-бумерлердің пікірін бөліскенмен қалған 5/1 бөлігі 3 (34 адам) жыл жеткілікті деп санайды (1-сурет). Сауалнама нәтижесі көрсетіп отырғандай ең көп таңдалған 3 және 5 жылдық жұмыс мерзімі ұрпақтар теориясына сәйкес қазіргі мемлекеттік қызметтің басым көпшілігін құрайтын Y және X буындарының құндылықтық-көзқарастық сипаттарына сәйкес келеді.

Алынған нәтижелер, қазіргі ҚР Мемлекеттік қызметінде танылатын «таза ауыспалық» немесе мемлекеттік қызмет жүйесіндегі «жиі ауыспалық» мәселесіне байланысты жаңа пайымдауларды қажет етеді. Мұндай үрдіс қазіргі азаматтардың құндылықтар жүйесімен тығыз байланысты болғандықтан оны реттеу немесе үрдіс деп танып басқару керек пе деген сұрақтар өз алдына сараптамалық талдауды қажет етеді.

Мұндай күрделі тұжырымды бір ғана индикатормен өлшеу кездейсоқтықты көбейтуі мүмкін. Сол себепті, осы мәселені басқа да тәсілдермен өлшеуді жөн санадық. Әрі «таза ауыспалық» немесе мемлекеттік қызмет жүйесіндегі «жиі ауыспалық» мемлекеттік деңгейде мемлекеттік аппараттың тиімділігін төмендететін жағымсыз фактор ретінде бағаланып жүргендіктен бұл сұрақты егжей-тегжейлі қарастырған орынды. Сондай-ақ, сауалнама нәтижесінде алынған статистикалық деректер эксперттердің көзқарасынан құралған болса, енді нақты кадрлық ауыс-түйістер картасына талдау жүргізіп, екі айнымалының арасында корреляция жүргізіп көрейік.

2019 жылы телеграм мессенджерінде Қазақстан Республикасындағы кадр саясатына шолу жасайтын және саяси тақырыптарда жазатын әйгілі YEDILOV ONLINE каналы (52 712) 2019 жыл-дың қорытындысы бойынша ҚР ең жас мемлекеттік және квазимемлекеттік секторда басшылық лауазымды атқарып жүрген 50 адамның тізімін жариялады. Осы тізімде берілген тұлғалардың ішінен мемлекеттік қызмет саласында жүрген 20 адамның қызметтік жазбасына талдау жүргізілді (2-суретті қараңыз). Талдау нәтижесіне сәйкес, әр бір

кандидаттың қызметтік жазбасында берілген ақпараттың ұқсас тұстарына олардың жас шамасы, шетелде білім алғандығы және бір лауазымнан келесіне өтуі арасынан байланыс анықталды.

Топ 50 тізіміне енген мемлекеттік қызметшілердің бір лауазымды атқару мен келесіне өту мерзімінің орта мәнін шығару үшін келесі формула қолданылды:

Есептеу формуласы:

Орта мәнді есептеу формуласы бойынша бір лауазымда болудың орташа мерзімі:

$$X = (X1 + X2 + X3 \dots + Xn) / C,$$

Бұл жерде: – X – бір лауазымда болудың орта мәні;

– X1, X2, X3... Xn – әр қызметтік лауазымда болу мерзімі;

– C – саны (тізім бойынша).

Орта мәнді есептеу формуласына сәйкес, ҚР ең жас әрі перспективті деген басқарушылардың бір лауазымда болуының орташа мерзімі – 1,9 жылды құрап отыр.

2-сурет. Қазақстанның жас және перспективті басқарушыларының Top-50 тізімі (@yedilovonline телеграм-каналынан алынды).

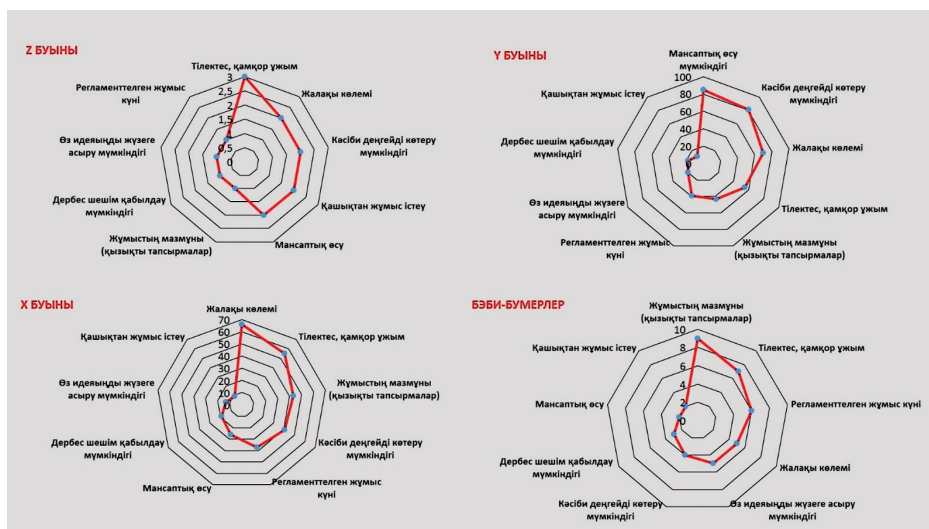
Бұл кандидаттардың шетелде оқығандығы олардың карьерасына жағымды ықпал жасауы мүмкін. Сол себепті, кездейсоқтықты төмендету үшін басым бөлігі бэби-бумер және X буындарынан құралған 14 облыс және 3 республикалық маңызы бар қала әкімдерінің қызметтік жазбаларына шолу жасалды. Әкімдердің орташа есеппен бір лауазымда болу мерзімі – 2,6 жылды құрап отыр.

«Таза ауыспалық», «жиі ауыспалықтың» мемлекеттік қызмет жүйесіндегі мотивтерінің тиімділікке тигізер әсерін осы және басқа да тәсілдер арқылы қарастырып көруге болады. Бастысы, бұл бүгінде әлеуметтік құбылысқа айналып отырған буындардың таңдау және ұстаным еркіне қарсы келмеуі керек деп ойлаймыз.

Осыған орай, мемлекеттік қызметтегі «таза ауыспалық» және мемлекеттік қызмет жүйесі ішіндегі «жиі ауыспалық» мәселелерін, оған ықпал етіп отырған ішкі және сыртқы факторлардың әсерінен ауысудың қандай түрін де мобильділік деп қабылдауға болады. Сонымен бірге, тиімділіктің өзі осы күні тәуелсіз айнымалы ретінде терең зерделеуді қажет етеді. Адамның бір лауазым орнында қысқа және ұзақ мерзімде жұмыс жасағандағы жұмысты өндірудегі өнімділік көрсеткіштері, бастамашылық қабілеті және оның мемлекеттік қызметшінің белсенділігіне тигізер әсері мен оның «қалыпқа» ену, елеусізденуі ғылыми дәйектерді қажет етеді. Бір сөзбен айтқанда екі қызметшінің түрін салыстыру: ұзақ және қысқа қашықтыққа «жүгіруші» мемлекеттік қызметшінің хронометражын жасау келешек ізденістердің міндеті бола алады.

Бұл өз кезегінде мемлекеттік органның институционалды жадысына нұқсан келтіруі мүмкін деген пікір туындауы мүмкін. Институционалды жады мемлекеттік органның корпоративті мәдениетінен бастап жұмыс бағытын айқындап отыратын идеологиялық бағдары ретінде роль ойнайды. Алайда оның жағымды жақтары мен бірге жұмысты жетілдіруге тигізетін жағымсыз әсерлерін атап өткен жөн. Мемлекеттік қызметшілер жұмыс бабында тап болатын «қалыпқа» ену, шаблонды ойлау сол ұжымда қалыптасқан дәстүр мен жазылмаған ережелердің әсерінен болатындығын түсіну маңызды. Институционалды жадыны тасымалдаушы бір лауазымда ұзақ мерзім қызмет атқарып келе жатқан қызметшілер көптеген бастамаларды қабылдамай, орнында сөндіріп отыратындығы белгілі. Сондай-ақ, мемлекеттік қызмет толығымен цифрландырылғандықтан жұмысқа жаңа қабылданған мемлекеттік қызметші өзіне қажетті ақпаратты алу үшін электронды

жүйе көмегіне сүйене алады. Бұл ретте, институционалды жады концепция ретінде өзінің бастапқы маңызын жоғалта бастағандығын атап өткен жөн.

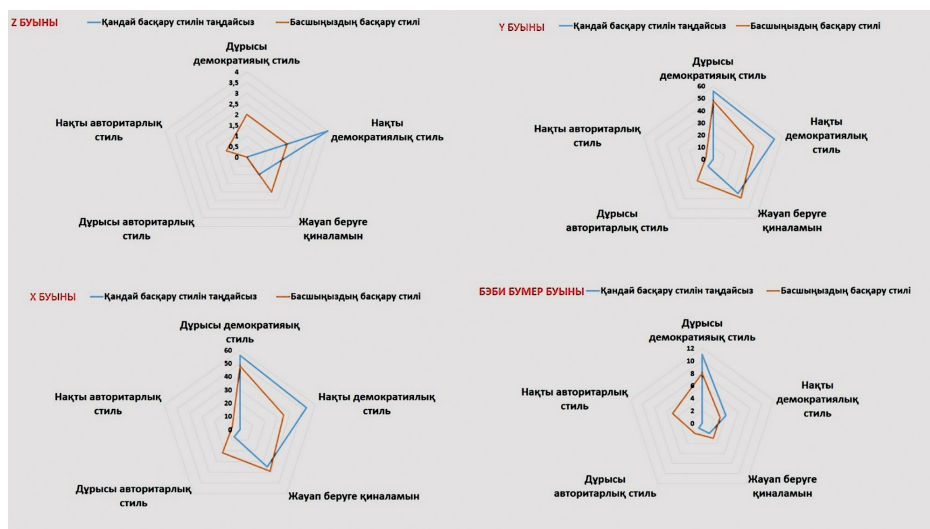

3-сурет. ҚР Мемлекеттік қызметшілерінің құндылықтық-көзқарастық әртүрлілігі

*Диagramманы автор құрастырған.

Ұрпақтар теориясы сүйенетін орталық идеялардың бірі азаматтардың өмір-тіршілігін ұйымдастыру, қолдауда құндылықтар жүйесі атап өтіледі [3]. Құндылықтар белгілі бір буын өкілдері арасында ортақ ұстындарға сәйкес келіп, қатынастардың барлық түрінде ұқсас белгілерімен айшықталады. Буындар (Z, Y, X, бэби бумер) құндылықтарының әркелкілігінің шетелдік ғалымдар ұсынған анықтамаларын тексеру және оны қайталап көретін болсақ. «Сізді тиімді жұмыс жасауға не ынталандырады» деген сауал қойылып, 9 жауап нұсқасы берілді. Жауап нұсқалары материалдық және материалдық емес ұстанымдарды қамтыды. 2 суретте көріп тұрғанымыздай, буындардың жауап нұсқалары арасында әртүрлілік байқалады. Y буыны үшін алдымен «мансаптық өсу» жауап нұсқасы таңдалса, X буыны «жалақы көлемін» маңызды санайды. Жұмысқа берілгендік сезімімен ерекшеленетін бэби-бумерлердің «жұмыстың мазмұнын» бірінші кезекке қоюы кездейсоқтық емес. Y, X, бэби-бумерлердің жауаптарында «қашықтан жұмыс істеу» нұсқасы шкаланың соңғы нүктесінен орын алып, бірдей деңгейді

көрсетіп отыр. Соңғы уақытта, қашықтан жұмысты ұйымдастыру жиі айтылып, көтеріліп жүрген мәселе болса да сауалнама нәтижесінде өзінің маңыздылығын жоғалтып отыр. Қашықтан жұмыс жасау тек Z өкілдері үшін ғана актуальды. Алайда, Z өкілдерінің мемлекеттік қызметтегі саны мен сауалнамаға қатысқан респонденттер санының өте төмен пайыздық көрсеткішті көрсетуі аталған зерттеуді келешекте қайталап көруді талап етеді (3-сурет). Сондай-ақ, дауыс сандарының шкала бойындағы кему ретімен орналасқан буындар ұстанымдарының динамикасы әр буында өзгеріп отыруына байланысты, құндылықтарға негізделетін ұрпақтар теориясының гипотезасы сауалнама аясында ғылыми расталды.

4-сурет. ҚР Мемлекеттік қызметшілерінің басқару стилі бойынша пікірлердің бөлінісі

* Диаграмманы автор құрастырған.

Төрт буын өкілдерінің мемлекеттік қызмет жүйесіндегі басты бес құндылықтық өлшемін шкала бойында орналасу ретіне қарай саралайтын болсақ келесі тізбекті шығарамыз: тілектес қамқор ұжым, жалақы көлемі, жұмыстың мазмұны, кәсіби деңгейді көтеру мүмкіндігі, мансаптық өсу мүмкіндігі. ҚР Мемлекеттік қызмет жүйесін реформалауда аталған көрсеткіштер ескерілуі керек деп санаймыз.

Буындар арасындағы айырмашылықты білдіретін келесі көрсеткіш басқару стиліне байланысты көзқарастарына негізделді

[4]. Қандай басқару стилін таңдайсыз және сіздің басшыңыздың басқару стилі қандай деген екі сұрақ беріліп, қос сауалға берілген жауап нұсқаларынан сәйкестік немесе қарама-қайшылық іздеп көрдік. Бұл ұрпақтар теориясының тұжырымдарын тексеріп көру мен қатар буындардың қай басқару түрін қолдайтындығын анықтау үшін қажет болатын. 4-суретте берілгендей, төрт буын өкілдері де өздерінің демократиялық басқару стилін таңдайтындығын мәлімдеген. Шкала сызығы бойлығымен пайымдайтын болсақ, әр буын тікелей басшысының басқару стилінен өзін ерекшелейтіндігін байқаймыз (4-сурет).

Осы орайда, басқару стилінің жұмыс процесіне тигізер ықпалын талдап көрсек. Қызметінен шығарылатын қызметшілерге олардың босатылу себептерін айқындауға бағытталған «Е-қызмет» ықпалдастырылған ақпараттық жүйесінде толтырылатын шығу сұхбаты есебін басшы мен қызметші арасында туындайтын қақтығыстардың орын алу себептерін буынаралық коммуникация контекстінде зерделеп көрдік.

2019 жылы мемлекеттік қызмет жүйесінен 2941 адам босаған. Шығу сұхбатын 66,3% толтырған. Оның ішінде басшылық лауазымдағылар – 22,1%, орындаушылық – 75,2%, сауалнамадан жасырын өтуге байланысты лауазымдарын көрсетпегендер – 2,8% (2-кесте) [5].

2-кесте. 2019 жылы ҚР Мемлекеттік қызметшілері жұмыстан босауының себебін көрсеткен жауаптар нұсқасы.

Сұрақ: Сіздің жұмыстан босатылуыңыздың негізгі себебі не болды?	
қызмет саласын өзгерту ниеті	26,1%
төмен жалақы	22,1%;
жоғары жүктеме	3%
мансаптық өсу перспективасының жоқтығы	2,1%
қолданыстағы әлеуметтік пакетке қанағаттанбау	0,9%
басшылық тарапынан қысым көрсету	0,8%
біліктілік деңгейін арттыру мүмкіндігінің болмауы	0,2%
басқа нұсқа	44,8%

Салыстырмалы түрде қарайтын болсақ, 2020 жылы мемлекеттік қызмет жүйесінен 3217 адам босаған, басқа мемлекеттік органдарға ауысқаны – 1719 адам.

Шығу сұхбатын 2257 қызметші толтырған. Оның ішінде басшылық лауазымдағылар – 24,8%, орындаушылық – 75,2% (3-кесте) [5].

3-кесте. 2020 жылы ҚР Мемлекеттік қызметшілері жұмыстан босауының себебін көрсеткен жауаптар нұсқасы.

Сұрақ: Сіздің жұмыстан босатылуыңыздың негізгі себебі не болды?	
қызмет саласын өзгерту ниеті	29,6%
төмен жалақы	14,4%
жоғары жүктеме	3,5%
мансаптық өсу перспективасының жоқтығы	1,8%
қолданыстағы әлеуметтік пакетке қанағаттанбау	0,9%
басшылық тарапынан қысым көрсету	0,5%
біліктілік деңгейін арттыру мүмкіндігінің болмауы	0,1%
басқа нұсқа	49,2%

Басшылық тарапынан қысым көру 2019-2020 жылдары сәйкесінше 0,8% – 0,5% тең. Мұндай қақтығыстарға латенттілік тән болғаннан кейінде көп жағдайда орын алған мүдделер қақтығысы жасырын, ұжым ішінде қалып жатады. Статистика сандары жұмыстан босағандардың нақты жас мөлшерін көрсетпегендіктен де буындар арасында болған қақтығыс деп баға беру күрделі, дегенмен оны мүлде жоққа да шығара алмайды.

Туындаған мүдделер қақтығысы немесе оның туындау мүмкіндігі туралы өзінің тікелей басшысын немесе мемлекеттік органның басшылығын жазбаша нысанда хабардар еткен мемлекеттік қызметшілердің саны 2020 жылдың 12 айы бойынша 1148 мемлекеттік қызметшіні құрап отыр [6].

Сондай-ақ, шығу сұқбатында жұмыстан босау себептерін басым көпшілігі (2019-2020 жылдары сәйкесінше 26,1%-29,6%) өздерінің қызмет саласын өзгерту ниетімен байланыстырған. Бұл ретте, мемлекеттік қызметшілердің қызмет саласын өзгерту ниеті жоғарыдағы «ауыспалық» мәселесіне жасалған талдау нәтижелерімен үндесіп жатқандығын назарға алуымыз керек.

Ұсыныстар және қорытынды бөлім.

Ұрпақтар теориясының белгілі тұжырымдарын зерделеу барысында мемлекеттік қызмет жүйесіндегі адами ресурстарды басқаруда қалыптасқан кейбір түсініктер мен көзқарастарды қайта пайымдалды. Мемлекеттік қызмет жүйесіндегі буындардың құндылықтар жүйесін, бүгінгі трендтерді ескере отырып келесідей ұсыныстар әзірленді.

Біріншіден, эмпирикалық зерттеу нәтижелеріне сәйкес мемлекеттік қызметшілердің бір лауазымда болу немесе атқару ұзақтығының қысқаруына байланысты «таза ауыспалық», «ауыспалық» мәселесін мобильділік деп тану.

Екіншіден, буындардың құндылықтар жүйесінің сипаттамасы мен қажеттіліктерінің бірегейлігіне байланысты басқару, ынталандыру тетіктерінің көпқырлы, әмбебап әзірлемелерден тұруын қамтамасыз ету.

Үшіншіден, ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігімен әзірленген әдеп жөніндегі уәкілге арналған әдістемелік ұсынымды (нұсқаулық) буындар арасында туындайтын ұжымдағы қақтығыстардың алдын алу және реттеуге арналған методикалық әдіс-тәсілдермен толықтыру.

Төртіншіден, ҚР Президенті жанындағы мемлекеттік басқару академиясы және басқа да оқу орындарында оқытылатын мемлекеттік басқару курсы аясында буынаралық ерекшеліктер контекстінде ұжымдық қақтығыстар тақырыбын оқыту.

Бесіншіден, мемлекеттік қызметтегі Y, Z буындарының құндылықтық-көзқарастық ұстанымдарына байланысты орындаушы функциясын атқаратын персоналдың лауазым бойындағы қозғалысын вертикальды сатылап өсірумен қатар горизонтальды бағытта орын ауыстыруын қамтамасыз ету. Мұндай шаралар жұмыстың мазмұнын байыту мен қатар персоналдың кәсіби өсуіне жол ашады.

Зерттеу аясында ұрпақтар теориясы гипотезаларының сенімділігі мен жарамдылығын арттыра алатын білімдердің өндірілу мен қатар ҚР Мемлекеттік қызмет жүйесі үшін қазіргі таңда өзекті болып табылатын кейбір мәселелердің шешімі бола алатын практикалық ұсыныстарға қол жеткіздік. Шындығында, ұрпақтар теориясын қолдану арқылы бүгінгі еңбек нарығын түсіну мен қатар оның бағытына ықпал жасай алатын стратегиялар дайындау мүмкіндіктері зор. Теория бүгінгі өмірдің шындығы мен табиғатын дәл сипаттауға және одан күтілетін болжамдар жасауға ыңғайлы құралдар ұсынады. Әсіресе, VUCA әлемде буындардың құндылықтар жүйесінің әлеуметтік өлшемін үнемі анықтап отыру адам ресурстарын басқару саласында маңызды болып қала бермек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Сындарлы қоғамдық диалог - Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy
2. Шамис Е., Антипов А. Теория поколений // Маркетинг Менеджмент. – 2007. – № 6. С. 42-46.
3. Howe Neil, Strauss William. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow&Company. 1992.

-
4. С.В. Радыгина. Факторы управленческого воздействия на повышение трудовой эффективности в оценке персонала и экспертных оценках руководителей // Вестник удмуртского университета. – 2019. – №6. – 768 с.
 5. 2019-2020 жылдары жұмыстан босатылған мемлекеттік қызметшілер толтырған шығу сұхбатының нәтижелерін талдау бойынша ақпарат. ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің есебінен. 2021 жыл, 5 б.
 6. Өдеп жөніндегі уәкілдердің 2020 жылғы 12 айы бойынша есептері. ҚР Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің есебінен. 2021 жыл, 5 б.

REFERENCES

1. Syndarly qogamdyq dialog - Qazaqstannyn turaqtylygy men orkendeuinin negizi. Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyн Qazaqstan halqyna Joldauy. [Constructive public dialogue is the basis for stability and prosperity of Kazakhstan. Address of the head of state Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan]. URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyн-kazakistan-halkyna-zholdauy
2. Shamis E., Antipov A. Urpaqtar teoriasy [Theory of generations] Marketing menedjmenti- Marketing Management. 2007.No 6. P. 42-46.
3. Howe Neil, Strauss William. Generations: The History of America's Future, 1584 to 2069. New York: William Morrow&Company. 1992.
4. S.V. Radygina. Faktory upravlencheskogo vozdejstviya na povyshenie trudovoj effektivnosti v ocenke personala i ekspertnyh ocenkah rukovoditelej [Factors of managerial influence on improving labor efficiency in the assessment of personnel and expert assessments of managers]. Vestnik udmurtskogo universiteta - Udmurt University Bulletin. 2019. No 6. 768 p.
5. 2019-2020 jylдары jumystan bosatylgan memlekettik qyzmetshiler tolyrған shygu suhbatynyn natijelerin taldaу boynsha aqparat. [Information on the analysis of the results of the exit interview completed by dismissed civil servants in 2019-2020]. QR Memlekettik qyzmet isteri agenttiginin esebinen - Agency of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs. 2021, 5 p.
6. Adep jonindegi uakilderdin 2020 jylgy 12 ай boynsha esepтері. [Reports of ethics commissioners for 12 months of 2020]. QR Memlekettik qyzmet isteri agenttiginin esebinen - Agency of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs. 2021, 5 p.

Аружан Букурубова

*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Саясаттану» мамандығының 2-курс магистранты,
(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)
e-mail: aru.zhan.bv@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК БИЛІК ОРГАНДАРЫНДА МЕРИТОКРАТИЯ ПРИНЦИПТЕРІН ЕНГІЗУ МЕХАНИЗМДЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ҚР мемлекеттік билік органдарында меритократия принциптерін жетілдіру мәселесі қарастырылады. Қазіргі уақытта жаһандық деңгейде теңсіздіктің күшейіп бара жатқан дәуірінде мемлекеттік басқаруды жетілдіру арқылы тең жағдайлар жасау өте маңызды. Мемлекеттік қызметті қайта құру мемлекеттік қызметшілерді оқыту жүйесін жақсарту, мемлекеттік қызметтің тартымдылығын ілгерілету және мемлекеттік қызметтегі адам ресурстарын басқаруды жетілдіру арқылы оны кәсібилендіруге бағдарланатын болады. Мемлекеттік қызметшілер лауазымдарының жаңа жүйесі, мемлекеттік қызметке кадрларды іріктеудің пәрменді рәсімдері және мемлекеттік басқарудың үздік халықаралық практикасына бағдарланған мемлекеттік қызметшілерді оқытудың сапалы бағдарламасы кәсіби мемлекеттік қызметті дамыту үшін іргетас болады.

Түйін сөздер: мемлекеттік басқару, меритократия, мемлекеттік қызметкер, сыбайлас жемқорлық, білімді азамат.

Аружан Букурубова МЕХАНИЗМЫ ВНЕДРЕНИЯ ПРИНЦИПОВ МЕРИТО- КРАТИИ В ОРГАНАХ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье рассматривается вопрос совершенствования принципов меритократии в органах государственной власти РК. В настоящее время, в эпоху возрастающего неравенства на глобальном уровне, очень важно создать равные условия путем совершенствования государственного управления. Преобразование государственной службы будет ориентировано на ее профессионализацию посредством улучшения системы обучения государственных служащих, продвижение привлекательности государственной службы и совершенствование

управления человеческими ресурсами на государственной службе. Фундаментом для развития профессиональной государственной службы станет новая система должностей государственных служащих, действенные процедуры отбора кадров на государственную службу и качественная программа обучения государственных служащих, ориентированная на лучшую международную практику государственного управления.

Ключевые слова: государственное управление, меритократия, государственный служащий, коррупция, образованный гражданин.

Aruzhan Bukurubova
MECHANISMS OF IMPLEMENTATION OF PRINCIPLES OF MERITOCRACY IN THE STATE BODIES OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article deals with the issue of improving the principles of meritocracy in the state authorities of the Republic of Kazakhstan. At present, in an era of increasing inequality at the global level, it is very important to create a level playing field by improving public administration. The reform of the civil service will be aimed at its professionalization through improving the system of training of civil servants, increasing the attractiveness of the civil service and improving the management of human resources in the civil service. The basis for the formation of a professional civil service will be a new system of positions of civil servants, effective procedures for the selection of personnel for the civil service and a high-quality training program for civil servants focused on the best international practices of public administration.

Keywords: public administration, meritocracy, civil servant, corruption, educated citizen.

Кіріспе

90-шы жылдардың басында Егемен Қазақстан өмірінің саяси, экономикалық, әлеуметтік салаларында болған өзгерістер мемлекеттік басқару органдары мен мемлекеттік қызметті түбегейлі қайта құру мәселелерін бірінші кезекке қойды. Қазіргі жағдайда барлық елдерде мемлекеттік қызметті реформалау проблемалары шешуші мәнге ие болады. Нарықтық экономикасы бар елдердің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы мемлекеттік басқару мен мемлекеттік қызметтің ұтымды жүйесінсіз мүмкін емес.

Саяси және әкімшілік мемлекеттік қызметкерлер арасындағы теңгерімді сақтау, олардың функцияларын үнемі нақтылау,

меритократия, адалдық және тиімділік сияқты үш негізгі қағидатқа негізделетін мемлекеттік қызметтің жаңа моделін әзірлеу - дамып келе жатқан саяси жүйенің негізгі тұжырымдары. Мемлекеттің кадр саясатын реформалау негізіне патриотизм, кәсібилік, азаматтық қағидаттарында қалыптасатын мемлекеттік қызметкерінің құндылықтары мен этикасының жаңа жүйесін дамыту алынуға тиіс.

Елбасымыз жариялаған «Ұлт жоспары – 100 нақты қадамдағы» басым бағыттардың бірі – кәсіби мемлекеттік аппарат құру. Елбасының еліміз әлемнің дамыған елдерінің қатарына енуі үшін қазақстандық қоғам алдына қойып отырған міндеттері мемлекеттік қызметкерге жүктелетін жауапкершілікті еселей түспек. Сондықтан, осы саладағы жаңғыртулардың маңыздысы мемлекеттік аппараттың тиімділігін арттыруға және мемлекеттік қызметкерлердің қоғамға қызмет етуіне бағытталуда екені белгілі.

Меритократия – уақыт талабы. Бұл қағида қашан да мемлекеттік органдарға қызметке қабылдану негізі болып қалады және лайықты кадрларды іріктеуге мүмкіндік береді. Меритократия принциптерін нығайту сыбайлас жемқорлықты тамырымен жоюға, мемлекеттік қызметке тек сауатты, білікті кадрлардың өтуіне ықпал жасайды.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің әдістемелік негізін жүйелік, құрылымдық-функционалдық, эксперттік сауалнама әдістері құрайды.

Тақырыпты зерттеу барысында меритократия ұғымы, оның қалыптасу кезеңдерін талдау мақсатында жүйелік әдіс қолданылды.

Мемлекеттік қызметкерлерді талдау құрылымдық-функционалдық әдісі арқылы іске асырылды.

Меритократия принциптерінің қоғамдағы алатын орнын айқындап, оны жетілдірудегі жолдары мен механизмдерін анықтау мақсатында эксперттік сауалнама әдісі пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

Билік құқығының негіздемесін құрайтын маңызды мәселелерінің бірі – меритократия. Биліктің мұндай түрі ең әділ болып табылатыны туралы түсінік кең таралған, өйткені рухани элита болмыстың негізгі қағидаттарын жоғары білуіне ие бола отырып, қоғамды жақсы ұйымдастыра алады.

Қазақстан Республикасында меритократия тұжырымдамасы мемлекеттің негізгі стратегиялық құжаттарында көрініс тапқан.

Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы әр кезеңде мемлекеттік

басқарудың белгілі бір моделін талап етті. Бір модификациядан екіншісіне ауысу әлеуметтік-экономикалық және әлеуметтік реформалардың логикасына сәйкес келді.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев 1997 жылғы «Қазақстан – 2030 Барлық қазақстандықтардың гүлденуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатын жақсарту» атты Қазақстан халқына Жолдауында кәсіби мемлекет құру бойынша ұзақ мерзімді басымдықты айқындады [1].

Қазақстан үшін негізгі міндет ретінде нарықтық экономика үшін оңтайлы болатын мемлекеттік қызмет пен басқару құрылымының осы заманғы, тиімді жүйесін құру болды. «Жаңа тұрпатты шенеунік – ұлттың қызметкері, патриот және әділ, өз ісіне адал және кәсіби». Кәсіпқойлық, отаншылдық, ұзақ мерзімді міндеттер қоюға қабілеттілік, оларды жаңа жағдайда шеше алатын білімділік пен жігерлілік – кадрларды іріктеу мен жоғарылатудың басты өлшемдері.

Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму стратегиясын іске асыру мақсатында Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы Жарлығымен Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары бекітілді [2]. Стратегиялық жоспарға сәйкес 2020 жылға қарай ҚР саяси элитасын қалыптастырудың тиімді жүйесі құру, Мемлекеттік қызмет өз қатарында Қазақстан халқының үздік өкілдерін шоғырландыру болды.

ҚР Тұңғыш Президентінің 2011 жылы 21 шілдедегі Жарлығымен бекітілген ҚР мемлекеттік қызметінің жаңа моделінің тұжырымдамасына сәйкес мемлекеттік басқару жүйесінің бәсекеге қабілеттілігін және халыққа мемлекеттік қызметтерді сапалы көрсетуді қамтамасыз етудегі маңызды фактор меритократия, тиімділік, нәтижелілік, транспаренттілік және қоғамға есеп беру қағидаттарына негізделген мемлекеттік қызмет жүйесін кәсібилендіру болып табылады.

Бұл тұжырымдамада меритократия ұғымы жеке еңбегі мен жетістіктерін тану ретінде сипатталады.

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан халқына Жолдауында іріктеу мен кәсіби даярлаудың жетілдірілген әдістемелерін енгізу арқылы мемлекеттік қызметтің кадр құрамын сапалы жақсарту қажеттігі туралы жариялады. Осылайша, бұл заңнама тек меритократия қағидаттарына сәйкес қалыптастырылғанын көрсетеді [3].

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігінің

Стратегиялық жоспарына сәйкес «мемлекеттік қызмет персоналын меритократия және ашықтық қағидаттарында басқару жүйесін жетілдіру» стратегиялық бағытының нысаналы индикаторларының бірі «мемлекеттік қызметкерлердің меритократия қағидаттарын сақтауға деген сенім деңгейі» болып табылады.

Осы нысаналы индикатор мемлекеттік қызметкерлерге әлеуметтік сауалнама жүргізу жолымен өлшенеді, бұл, ең алдымен, нақты мемлекеттік органда да, сондай-ақ республиканың барлық мемлекеттік қызметкерлерінің арасында меритократия қағидаттарын сақтау туралы Мемлекеттік қызметкерлердің өздерінің пікірін анықтауға мүмкіндік берді.

«Меритократия және ашықтық қағидаттарында мемлекеттік қызмет персоналын басқару жүйесін жетілдіру» стратегиялық бағытының міндеттерінің бірі «мемлекеттік қызметте кадрларды «жылжыту» жүйесін жетілдіру» болып табылады.

Осы міндетке қол жеткізудің тікелей нәтижесінің көрсеткіші мемлекеттік қызметкерлердің мансаптық өсу мүмкіндіктеріне қанағаттануымен өлшенеді.

Тікелей нәтиженің жоспарлы көрсеткіштеріне: «мемлекеттік қызметте таланттарды басқару жүйесін құру жөнінде ұсыныстар әзірлеу», «мемлекеттік қызметте мансаптық жоспарлау жүйесін құру» сияқты іс-шараларды орындау есебінен қол жеткізу көзделді.

Қазақстан Республикасының Бірінші Президенті Н.А. Назарбаевтың 2014 жылғы 13 қаңтардағы №732 Жарлығымен бекітілген Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруі жөніндегі **Тұжырымдамаға сәйкес меритократия жаңа білімге, кәсібиліктің өсуіне ұдайы ұмтылу үшін ынталандырулар жасайды [4].**

Көп жылдар бойы елдің мемлекеттік қызметі біртіндеп реформалаудан өтті және бүгінде Қазақстанда тұрақты мемлекеттік аппарат қайта құрылды, мемлекеттік қызметтің «мансаптық моделінің», меритократияның қағидаттары әзірленді және мемлекеттік қызметкерлерді жетілдіруге кепілдік беріледі.

Қазіргі уақытта еліміздегі ауқымды жобаларының бірі «Өзгерістерді басқару жөніндегі салалық менеджерлерді даярлау» бағдарламасы өз жұмысын атқаруда. Бұл бағдарлама Нұрсұлтан Назарбаев Қоры мен Үкіметтің бастамасымен бірлесіп іске асырылып жатыр.

Бағдарламаның негізгі мақсаты – салалық сарапшыларды тарту және іріктеу, олардан экономиканың негізгі салаларын трансформациялау мәселелерін шешетін өзгерістерді басқару

жөніндегі менеджерлерді оқыту және олардың командасын қалыптастыру [5].

Ел алдына қойылған міндеттерді сапалы, сауатты кадрлар болған жағдайда шешуге болады. Елде осындай, оның ішінде «Болашақта» шетелде білім алған, әлемдік тәжірибесі бар және оны іс жүзінде қолданып жүрген жас мамандар бар. Бүгінгі таңда «Болашақ» бағдарламасының көптеген түлектері абыройлы қызметтерді лайықты атқаруда. Осындай кадрлардың арқасында Республика күрделі «үштік транзитті»: кеңестік жүйеден нарықтық экономикаға, демократияға және жаңа ұлтаралық келісімге катаклизмсіз өткерді.

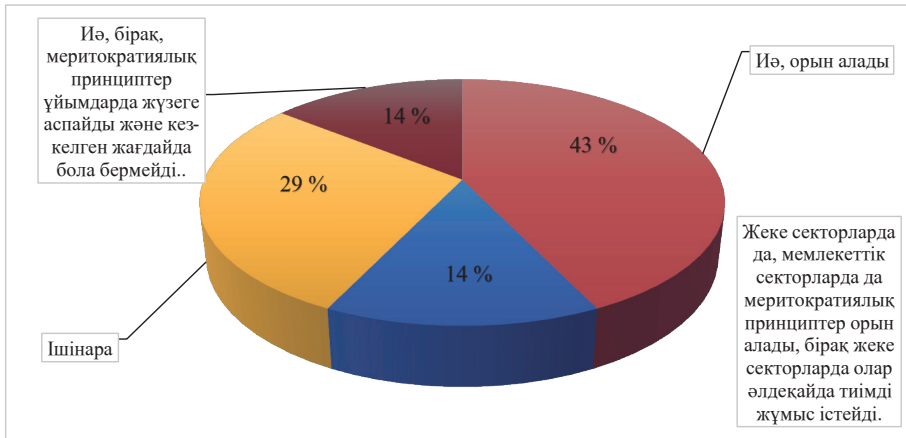
Алайда, еліміздегі ауқымды жобалар жүзеге асырылса да, мемлекеттік қызметтің қолданыстағы жүйесінде бірқатар маңызды проблемалар әлі де байқалуда. Бірқатар мемлекеттік қызметкерлердің кәсіби біліктілігінің жеткіліксіздігі әлі де байқалады. Бұл, ең алдымен, кадрларды іріктеу және бағалау жүйесінің төмен көрсеткішімен, персоналды басқару жөніндегі қызметтердің маңызы аз және тек қосымша рөлімен, біліктілікті арттырудың сапалы жүйесінің болмауымен, сондай-ақ мемлекеттік органдардың қызметкерлеріне бәсекеге қабілетсіз ақы төлеу деңгейімен байланысты.

Осы мәселені одан әрі зерттеу мақсатында меритократиялық принцип механизмдерін анықтау үшін мемлекеттік қызмет жолында жоғары жетістіктерге жеткен мамандардың арасында эксперттік сауал жүргізілді. Сауалнамаға 7 эксперт: 21-29 (2), 30-35 (5) жас ерекшеліктегі адамдар қатысты. Қатысқандардың ішінде келесідей лауазым иелері болды: Орталық мемлекеттік орган департаментінің директоры, «Nur Otan» партиясының Саяси менеджмент мектебінің директоры, ҰҚСҚ мүшелері, ҚР АҚДМ вице-министрі, облыс әкімінің орынбасары. Эксперттерге меритократиялық принцип механизмдеріне қатысты 5 сұрақ қойылды.

Эксперттердің барлығы дерлік Қазақстанда меритократиялық принциптер орын алады деп жауап берсе де, оның толық жүзеге асырылуы деңгейі бойынша ойлары әртүрлі.

«Меритократиялық принциптер ұйымдарда жүзеге аспайды және кез-келген жағдайда бола бермейді. Меритократия көбінесе шешуші негізі ретінде бола алады, бірақ тазаындау мен өсудің ешқашан жалғыз факторы болып табылмайды.»

1-сурет. Эксперттің Қазақстанда меритократиялық принциптің жүзеге асырылуы бойынша пікірі

2-сурет. Эксперттердің ойынша Қазақстанда меритократиялық принциптерінің жүзеге асырылу деңгейінің пайыздық үлесі

Меритократия өзін-өзі тану және өзін-өзі әлеуметтендірусіз өмір сүре алмайды. Адам тек отбасында ғана емес, қоғамдық және мемлекеттік өмірде де жүзеге асырылуы керек және жақын, орта және алыс мақсат пен өз қалауын жүзеге асыруға деген ұмтылысы болуы қажет.

Сондай-ақ, эксперттердің мемлекеттік қызмет жолында жоғары жетістіктерге жеткендері мен қазіргі лауазымдары – бұл меритократия заңдылықтарының ықпалы деп айта алады.

Осыған қатысты эксперт өз ойын білдірді: *«Бір жағынан – иә, толық айта аламын, себебі мен Президенттік кадр резервіне іріктеуден кейін осы лауазымға ұсыныс алдым. Екінші жағынан, тек ішінара, өйткені белгілі бір лауазымдарға жеткілікті құзыреті жоқ, жауапты және адал емес үміткерлерді тағайындауды бақылаған едім. Үшіншіден, жоқ, айта алмаймын, өйткені кәсіби өмір бойы мен көбінесе лауазымға лайықты еместерді алға жылжытудың көптеген жағдайларын көрдім, олардың жалғыз артықшылығы – адалдық және бұйрықтардың мінсіз, ойланбай орындалуы».*

Елімізде (әлемде) меритократия принциптерінің толық жүзеге асырылуына кедергі келтіретін келесідей факторларды атап өтті:

➤ Адам жаратылысы. Бүкіл әлемде тағайындаулар мен өсу, негізінен, жинақталған әлеуметтік капиталдың арқасында жүзеге асырылады;

- Сыбайлас жемқорлық, трайбализм, жерлестік, командалық қозғалысқа негізделген жүйе;
- Басшылардың жеке кемшіліктері;
- Ашықтықтың және кейде әділеттіліктің болмауы.

ҚР мемлекеттік билік органдарында меритократиялық принципті жетілдіру үшін эксперттер келесідей жолдарды ұсынар еді:

 <p>Сыбайлас жемқорлық үшін жазаны қатайту;</p>	 <p>Басқарудың барлық деңгейлеріндегі идеологиялық жұмыс;</p>
 <p>Басшылық құрамды дұрыс әрі әділетті іріктеу;</p>	 <p>Жастардың еңбек етуі.</p>

3-сурет. ҚР-да меритократиялық принциптерді жетілдіру мақсатында эксперт-мамандармен ұсынылған механизмдер

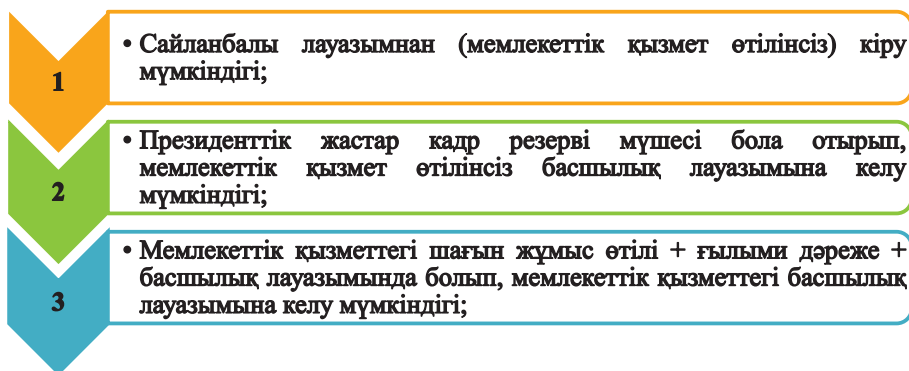
Биліктің интеллектуализациясы, зияткерлік компонент рөлінің артуы – дамыған әлемнің саяси эволюциясының маңызды белгісі.

Еліміз біз жүзеге асырып жатқан «Қазақстан-2050» Стратегиясымен үндес жаңа қазақстандық арманға қадам басты. Меритократиясыз Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына кіруін жоспарлау мүмкін емес. Сондықтан, меритократия бүкілхалықтық арманның негізгі қағидаты болып табылады.

Индустрияландыру процесінің серігі болып табылатын меритократияны урбанизациясыз елестету мүмкін емес, себебі ол білімді кадрларды қажет етеді.

Меритократия қағидатын сақтау неғұрлым лайықты кадрларды іріктеуді қамтамасыз етуге, сондай-ақ қаржы немесе «байланыс» арқылы емес, жеке сіңірген еңбектерін тану негізінде оларды кәсіби және мансаптық ілгерілетумен айналысуға мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда елімізде мемлекеттік қызметте басқарушы лауазымға ұмтылатындар үшін белгілі бір жеңілдіктер бар. ҚР мемлекеттік қызметкерді сайлау талаптарын зерттеу келе, мемлекеттік қызметтегі басшылық лауазымына келесідей келу жолдарын ұсынып отырмыз:

4-сурет. Мемлекеттік қызметтегі басшылық лауазымына келу жолдары

Сондай-ақ, меритократиялық принциптерінің Қазақстанда жүзеге асуының көрінісі ретінде келесі кестені көрсетіп отырмыз. Бұл еліміздегі мемлекеттік қызметке өз білімі мен еңбегімен, басшылық лауазымына жас мөлшері бойынша 35 жасқа дейін жеткен қазақстандықтарды ұсынып отырмыз. Толық ақпарат Қосымша А көрсетілген.

1-кесте. ҚР мемлекеттік қызметінде жас мөлшері бойынша 35-ке дейін басшылық лауазымына жеткен басшылардың тізімі (Жергілікті басқару органдары мен орталық билік органдарының ресми сайтынан алынған мәліметтер негізінде құрастырылды).

№	Аты-жөні	Лауазымы	Т.ж., жасы
1	Ахметов Мәди Абылайұлы	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты	1995 (25)
2	Сүлейменова Зүлфия Болатқызы	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты	1990 (30)
3	Оралов Асхат Раздықұлы	ҚР АҚДМ вице-министрі	1990 (30)
4	<u>Шаяхметов Сәкен Бейімбетұлы</u>	Павлодар обл. әкімінің орынбасары	1990 (30)
5	Кәрібек Дәулет Жамаубайұлы	Жамбыл обл. әкімінің орынбасары	1990 (30)
6	Адамбеков Тілектес Серікбайұлы	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты	1989 (31)
7	Қаражанов Жұмабек Байрақбайұлы	Атырау қ. әкімінің орынбасары	1989 (31)
8	Мүлкәй Мирас Рүстемұлы	Орал қ. әкімінің орынбасары	1989 (31)
9	Шиповских Геннадий Геннадиевич	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты	1989 (31)
10	Шаймурунов Саят Жұматович	Қостанай қ. әкімінің орынбасары	1989 (31)
11	Сембинов Азат Талғатұлы	ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты	1989 (31)
12	Кенжеханұлы Ермек	Ақтөбе обл. Әкімінің орынбасары	1988 (32)

№	Аты-жөні	Лауазымы	Т.ж., жасы
13	Хамбаров Руслан Геннадьевич	Ақтөбе обл. әкімінің орынбасары	1988 (33)
14	Мұхамадиев Ернат Архатұлы	ҚР МСМ Аппарат басшысы	1988 (33)
15	Сәттібаев Айбек Берікұлы	Шымкент қ. әкімінің орынбасары	1987 (33)
16	Тұрысов Әсет Нұрланұлы	ҚР ЦДИАӨМ вице-министрі	1987 (33)
17	Жанасова Әсел Жұбанышқызы	ҚР СИ вице-министрі	1987 (33)
18	Қарабаев Марат Кәрімжанұлы	ҚР ИИДМ ИДК төрағасы	1987 (33)
19	Ерғалиев Әсет Арманұлы	ҚР Ұлттық экономика министрі	1986 (34)
20	Әбдіқадыров Әлішер Елісұлы	ҚР Ұлттық экономика вице-министрі	1986 (35)
21	Қиқимов Мақсат Сәкенұлы	Алматы қ. әкімінің орынбасары	1986 (35)
22	Мадалиев Алмат Курмангазыевич	ҚР Әділет вице-министрі	1986 (35)

Осыдан, біздің еліміздегі мемлекеттік қызметкерлеріне меритократия принциптері жүзеге асып жатқанын көріп отырымыз.

Бүгінде Президент жүктеген міндетке сай басқарудың барлық деңгейлеріндегі мемлекеттік қызметкерлердің оңтайлы санын анықтау бойынша жұмыс жүргізілуде. Яғни, мемлекеттік қызметте тек кәсіби мамандардың қалуы көзделуде. Сонымен бірге «қызмет үшін – адам» қағидаты емес, «адам үшін – қызмет» қағидатына негізделген сервистік мемлекет құруға көшу жоспарлануда. Қазірдің өзінде атқарылған жұмыстар аз емес, алға қойған міндеттер айқын [6].

Мемлекеттік саясат меритократиялық қоғам құруды көздейді. Бұл көптеген қазақстандықтардың арманы. Кім-кімнің де өз еңбегіне лайықты бағасын алатын, жеке тұлға өз талпыныстарына, қабілетіне сай жоғары өрлейтін, әлеуметтік теңсіздік орнаған қоғамда өмір сүргісі келетіні анық. **«Әркімге – еңбегіне қарай»** дейтін меритократиялық қағида – нағыз әділеттіліктің өлшемі.

Мемлекет тарапынан осы қағидаттарды ұстану және сақтау, сондай-ақ мемлекеттік қызметкерлердің шын мәнінде тиімді жұмысы әкімшілік аппараттың сапалық құрамы бөлігінде де, мемлекеттік қызметтің беделін көтеру бөлігінде де мемлекеттік қызмет институтын нығайтуға ықпал ететін болады.

Меритократия – уақыт талабы және бұл қағида мемлекеттік органдарға қызметке өту негізі екендігі сөзсіз.

Қорытынды

Тәуелсіз мемлекетіміз қанатын кең жайып, ел мәдениеті дамыған бүгінгі заманда тек білімді азаматтар ғана халқымызды асқақтатып, елімізді көкке көтереді. Қазақстанның болашағы кәсіби

мамандардың еншісінде екенін ескерсек, бұл азаматтардың сапалы білім алып, тәрбиелі, көзі ашық, көкірегі ояу болып қалыптасуына қоғамның да әсері зор екені мәлім.

Елбасымыздың жастардың сапалы білім алып, саналы азамат болуы үшін де бүгінгі таңда білім-ғылымға және мәдениетке аса көп назар аударатыны, ғылыми прогрессті дамыту үшін көптеген қызмет атқарып, еліміздің өркендеуіндегі білімнің маңыздылығын айтып, нұсқау беруі – бәрі де мемлекетіміздің экономикасының қарыштап дамуындағы бірден-бір өзгеріс екені баршамызға айқын.

Меритократиясыз Қазақстанның әлемнің ең дамыған 30 мемлекетінің қатарына енуіне қол жеткізуді жоспарлау мүмкін емес. Сондықтан меритократия бүкілхалықтық арманның негізін қалаушы қағидат болып табылады. Бұл өзгерістер Қазақстанның қоғамдық өмірін өзгертетін тарихи міндеттер кешенін шешуге магистральдық жол ашады.

Біздің еліміздің мемлекеттік қызметкерлеріне меритократия принциптері қолданылады. Бірақ, сол принциптер арқылы жақсы жұмысқа орналасу немесе басшылық лауазымына жету үшін Қазақстанда жүзеге асырылып жатқан реформалардың практикалық аспектілерін талдау және эксперттік сауал жүргізу арқылы анықталған фактілер негізінде, сондай-ақ, басшылық лауазымға жеткен қазақстандықтардың еңбек жолын зерттей келе, **келесідей нұсқаулықтарды ұстану қажет деп санаймыз:**

- ✓ Бірнеше жоғары білімнің болуы (бакалавр, магистратура, PhD);
- ✓ Президенттік жастар кадр резервінің құрамына кіру;
- ✓ Мемлекеттік қызметкер болу;
- ✓ «Болашақ» бағдарламасы бойынша білім алу;
- ✓ Волонтерлік жұмыспен айналысу;
- ✓ Мемлекеттік қызметте тәжірибеден өту;
- ✓ Саяси партияда қызмет атқару.

Осылайша, сайып келгенде, меритократия ұғымы, қалыптасу кезеңдері мен даму идеялары, меритократия принциптерін енгізудегі шетелдік тәжірибені қарастыра отырып, ҚР мемлекеттік қызметкерлерінің іріктелу механизмдерінің эволюциясын талдай келе, **Қазақстан Республикасының мемлекеттік билік органдарында меритократия принциптерін жетілдіру мақсатында келесідей механизмдерді ұсынар едік:**

➤ *шетелдік тәжірибе көрсеткендей, сыбайлас жемқорлық көріністерін азайту – меритократияға апаратын жолдың бірі.*

Мысалы, Сингапурдың сыбайлас жемқорлыққа қарсы стратегиясы қоғамда жаңа көзқарастардың қалыптасуына әкелді.

Ал бұл күрделі мәселені шешу үшін келесі шараларды жүзеге асыру қажет:

- анықталған бұзушылық фактілері үшін жазаны қатайту;
- жоспарланған тексерудің орнына кенеттен тексеру жүйесін енгізу;
- тәуелсіз БАҚ жұмысын ынталандыруды қамтамасыз ету;
- бұзушылық фактілері туралы хабарлайтын азаматтармен өзара іс-қимыл жүйесін реттеу.

Жемқорлық түбімен жойылған Сингапурда әртүрлі деңгейдегі шенеуніктерді іріктеу мен оқытудың пәрменді жүйесі іске асырылды. Мұндай жүйе қоғамдағы қарама-қайшылықтарды тегістеуге, билеуші элита мен қарапайым азаматтар арасындағы әлеуметтік байланыстар мен сенімді нығайтуға ықпал етуге қабілетті, сыбайлас жемқорлық деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді, бұл өз кезегінде қоғамның одан әрі экономикалық және әлеуметтік өркендеуіне ықпал етеді.

➤ *қызметкерлерге өзін-өзі дамытуға және бәсекеге қабілетті болуға мүмкіндік беретін жаңа «мотивациялық пакет» құру.* Бүгінгі таңда мемлекеттік органдарға азаматтардың жаңа толқынын ынталандыратын Президенттік жастар кадр резерві, «Өзгерістерді басқару жөніндегі салалық менеджерлерді даярлау» бағдарламасы сияқты көптеген конкурстар өткізілуде, бірақ, бұл байқауларды тек мемлекеттік деңгейде ғана емес, сонымен қатар, таланттарды табу мақсатында еліміздің аймақтарында, жергілікті мемлекеттік органдар деңгейінде де ұйымдастырылуы тиіс деп есептейміз.

➤ *жастардың мемлекеттік қызметке талпынбау мәселесі.* Бұл, өз кезегінде, келесі проблемалардан құралады:

- «жұмысқа қабылдану барысында әділетсіздіктер орын алады» сияқты теріс ойлардың орын алуы;
- жастардың өз күшіне сенбеуі.

Бұл мәселелерді шешу үшін келесі шараларды іске асыру қажет:

- мемлекеттік қызметке қабылдау механизмін кеңінен таныту;
- жастардың арасында өзінің күшіне деген сенімділікті арттыру қажет;

Қазіргі жастар «жұмысқа таныссыз орналасу мүмкін емес» деп есептейді. Бірақ, зерттеу нәтижелері көрсеткендей, еліміздегі басшы лауазымдарына жеткен жас азаматтардың еңбек жолы көбінесе қарапайым лауазымнан (отандық не шетелдік білімі болсын, туыстық

катынассыз) бастау алды. Яғни, бұл мысалдарды популяризациялау арқылы меритократия принципі жүзеге асып жатқанын көрсете отырып, теріс ойды жою мүмкін деп есептейміз.

Өскелең ұрпаққа тікелей үндеу болып табылатын «Қазақстандық жол» кітабында Елбасы дәл білім беру саласында қалыптасатын жастар үшін өте пайдалы процесті анықтады: «Тәрбие процесінде адам білімді ғана емес, сонымен қатар оларды қолдану үшін жаңа мүмкіндіктерді іздеу қабілетін алады... Сондықтан мен білімнің жоғары деңгейі меншік иесінің жоғары қабілеті деп білемін». Осылайша, жастар – қоғамдағы өзгерістердің басты факторы болып табылады. Бұл қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылымдарын анықтайтын, сонымен қатар қазіргі қоғамның рухани мәдениетін дамыту факторы ретінде әрекет ететін күш. Тәуелсіз Қазақстанның болашағы жастардың білім деңгейіне, оның құндылық ұстанымдарына, мінез-құлық үлгілеріне, әлеуметтік белсенділігіне, оның қоғамдық үдерістерге ену дәрежесіне байланысты.

Кез келген мемлекет өзінің болашағын өскелең ұрпағымен байланыстырады. Бүгінгі таңда еліміздің төрттен бір бөлігін құрайтын жастар болашақ қоғамның жарқын келешегін қалыптастыратын стратегиялық мақсаттарды іске асырушысы екені мәлім.

Қоғамды жаңарту және адами капиталға қойылатын талаптардың өсуі жағдайларында мемлекеттік жастар саясаты елді дамыту және қайта жаңғырту құралына айналуға тиіс. Мұндай ауқымдағы мемлекеттік жастар саясатының міндетін жастардың ойдағыдай әлеуметтенуіне, мемлекеттілікті дамыту үстемдіктеріне қол жеткізуге бағытталған жобалық тәсілді қолдану арқылы ғана жүзеге асыруға болады. Мұның бәрі, сайып келгенде, жастар мен бүкіл халықтың өзіндік ұйымдасуы, Қазақстанның алдында тұрған міндеттердің ауқымына сай келетін бастамаларды дамыту – азаматтардың әл-ауқатының өсуі және қоғамдық қатынастарды жетілдіру үшін орнықты шарттарды қалыптастырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Казахстан - 2030 Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_. (қаралған күні: 23.11.2020).
2. О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года. Указ Президента Республики Казахстан от 1 февраля 2010 года № 922. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000_00922_. (қаралған күні: 28.01.2021).

-
3. Стратегия «Казахстан-2050»: новый политический курс состоявшегося государства. URL: // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs. (қаралған күні:13.02.2021).
 4. Об утверждении Плана мероприятий по реализации Концепции по вхождению Казахстана в число 30-ти самых развитых государств мира на 2014 - 2020 годы // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000732>. (қаралған күні: 10.04.2021)
 5. Отраслевые менеджеры по управлению изменениями. URL:// [fnn.kz/ kz/projects/3?tab=about](https://fnn.kz/kz/projects/3?tab=about). 20.02.2021. (қаралған күні: 12.04.2021)
 6. URL:// <https://egemen.kz/article/202851-meritokratiya-qaghidaty-kadrlыq-rezerv-qalyptastyrugha-dgol-ashady> (қаралған күні: 12.04.2021)

REFERENCES:

1. Kazakhstan – 2030: Prosvetanie, bezopasnost' i uluchshenie blagosostoyaniya vsekh kazakhstanstsev. Poslanie Prezidenta strany narodu Kazakhstana 1997 goda [Kazakhstan 2030: Prosperity, Security and Ever Growing Welfare of All the Kazakhstanis. The message of the President of the country to the people of Kazakhstan in 1997]. URL:// https://adilet.zan.kz/rus/docs/K970002030_. (date accessed: 23.11.2020).
2. О Стратегическом плане развития Республики Казахстан до 2020 года. Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan ot 1 fevralya 2010 goda № 922. [The Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2020. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 1, 2010 No. 922.]. URL: // https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1000_00922_. (date accessed: 28.01.2021).
3. Strategiya «Kazakhstan-2050»: novyi politicheskii kurs sostoyavshegosya gosudarstva [Strategy «Kazakhstan-2050»: new political course of the established state]. URL: // https://www.akorda.kz/kz/official_documents/strategies_and_programs. (date accessed:13.02.2021).
4. Ob utverzhdenii Plana meropriyatii po realizatsii Kontseptsii po vkhozheniyu Kazakhstana v chislo 30-ti samykh razvitykh gosudarstv mira na 2014 - 2020 gody [On approval of the Action Plan for the implementation of the Concept of Kazakhstan's entry into the top 30 most developed countries in the world for 2014-2020]. URL:// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000732>. (date accessed: 10.04.2021)
5. Otrasleyve menedzhery po upravleniyu izmeneniyami [Industry change management managers]. URL:// <https://fnn.kz/kz/projects/3?tab=about>. 20.02.2021. (date accessed: 12.04.2021)
6. URL:// <https://egemen.kz/article/202851-meritokratiya-qaghidaty-kadrlыq-rezerv-qalyptastyrugha-dgol-ashady> (date accessed: 12.04.2021)

РЕЦЕНЗИЯ

Мұрат Лаумулин

ҚР Президенті жанындағы

Қазақстан стратегиялық зерттеулер институтының

бас ғылыми қызметкері, саяси ғылымдардың докторы

(Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

e-mail: muratlau@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯ ТУРАЛЫ ШЕТЕЛ ӘДЕБИЕТТЕРІНЕ ШОЛУ: ҚАЗАҚТАРДЫҢ ЕЖЕЛГІ ТАРИХЫ

*Бұл рецензия бұған дейін басылымға шыққан Орталық Азия туралы шетелдік (негізінен батыстық) саяси ғылымдар әдебиеттеріне арналған көптеген шолулардың және көптеген рецензиялардың жалғасы болып табылады. Әдетте, әр шолу хронологиялық қағида бойынша белгілі бір жылы жарыққа шыққан және тақырыптық әдебиетке арналады**

Қазақтардың ежелгі тарихы

Соңғы уақытқа дейін қазақтар сыртқы әлемге аз ғана танымал болған, бірақ олардың өзіндік атауы еуропалықтарды кем дегенде XVIII ғасырдан бері естуінде, алайда, біршама бұрмаланған нұсқада – «казак» немесе украиналанған нұсқада – «козак». Мұндағы сөз – дала бостандығы туралы айтылады, өзінің жауынгерлігімен үрей тудырды. Кейінірек, «казактар» Ресей империясының қызметіне қабылданды және сол жерден Батысқа белгілі болды. Олар орыс тілінің диалектінде сөйлеп, христиан дінін ұстанды¹. Шығысеуропалық «казактар» қарызға алған өздерінің атын, көптеген әдет-ғұрыптарын, әскери ұйымдастырылуы мен сөздік қорын, секіру мен соғысу тәсілдерін, яғни

«нағыз қазақтарды» мүлдем басқа халық болған. Және де, олар әлі сондай болып қалады. Біздің оқиғамыз, бұл халықтың өткені мен бүгінгі – өз елінің көлемімен, оның табиғи байлығымен, ерекше экономикалық табыстарымен, ең бастысы – түркі-мұсылман мәдениетінің, дала дәстүрі мен посткеңестік ділінің қоспасы болып табылатын ерекше ұлттық сипатымен өзіне жалпы назар аударатын халық туралы.

Қазақтар, әрине, тегіне қарай «даланың балалары» болып табылады. Дала және көшпелі өмір салты олардың идеяларына, тілдеріне, әдет-ғұрыптарына және мінез-құлқына өшпес із қалдырды. Алайда, үшінші және төртінші ұрпақта қалаларға көшіп келген көшпенділердің ұрпақтары бүгінде де даланың шексіз кеңдігін аңсайды. Сіз бұл сағынышты қазақ сұхбаттасыңыздың көзінде оңай байқайсыз. Бірақ оларға тым

¹ Жағдай таза герман тайпасынан роман-тілдік француздарға өткен «франктар» атауымен бірдей.

* Лаумулин М.Т. Орталық Азия бойынша шетелдік әдебиеттерге шолу: 2010-2020 жж. Анықтамалық және ақпараттық басылым. - Нұр-Сұлтан: ҚР Президенті жанындағы KISS, 2020 ж. - 579 б.

мүкият карамаңыз, әйтпесе ол ата-бабаларының жауынгерлік өткенін еске алады.

Археология бүкіл Қазақстан бойынша шашырап жатқан 200-ге жуық неолиттік қоныстардың қалдықтарын анықтайды. Біздің дәуірімізге дейінгі екінші мыңжылдықтың ортасында, мұнда мыс пен қоланы өндіру және өңдеу дамыды. Бұл кезеңдегі тұрғындар жер өңдеушілер мен малшыларға бөлінді. Біздің дәуірімізге дейінгі бірінші мыңжылдықта көшпелі тайпалар өздерінің пайда болуын жариялады. Біздің дәуіріміздегі дейінгі үшінші ғасырда көшпелі малшылардың жаңа, прототүркі топтары аймаққа келіп, жергілікті халықтың иран субстратын өзгертті.

Сонымен, бүгінгі Қазақстан алып жатқан кеңістікте, кем дегенде екі-үш мыңжылдық ішінде кейіннен қазіргі әлемнің бет-бейнесін айқындаған оқиғалар орын алды. Қалай болғанда да, осылайша қазақтардың бір бөлігі ойлайды, және оларды басқашалай көндіруге тырыспаңыз. Олар дәл осы жерде адам жылқыны қолға үйретіп, оны ерттеген деп санайды. Мұнда алғашқы прото-көшпенділер өздерінің аграрлық бауырларынан бөлініп, қарулы көшпелі өмір салтына көшті. Мұнда алғаш рет темір балқытылып, Қытайдан Римге дейінгі қола қылыш иелеріне үрей тудыратын қару шығара бастады. Дәл осы жерде ерлердің шалбары мен үзеңгілері ойлап табылды.

Мұнда соғысқан көшпелі тайпалардың ордасы туып, өз күштерін жинақтады; осы жерден олар Ұлы Қытай қорғанын, Адриан қабырғаларын, Византия, Рим, Багдад және Дамаск қалаларының бекіністерін шабуылдауға шықты. Сақтар, ғұндар, түріктер, қыпшақтар, оғыздар, татарлар – олардың барлығын қазіргі

қазақтар өздерінің антропологиялық ата-бабалары деп санайды.

Қазақтардың және Орталық Еуразияның басқа бақташыларының алыстағы ата-бабалары шығыс-парсы тобының тілдерінде сөйледі деген болжамы бар. Осы уақытқа дейін қазақ тілінде сіз оларды басқа үндіеуропалық – иран, неміс және славян халықтарымен байланыстыратын сөздердің түбірін таба аласыз. Қазақтардың алыстағы ата-бабалары сыртқы көріністерінде моңғолоидтардан гөрі, еуропалықтарға көбірек ұқсайтын, бұған көптеген археологиялық олжалар дәлел. Бірақ уақыт өте келе Алтай мен Сібірдегі түркі тайпаларының экспансиясы өсе бастаған кезде, жергілікті тайпалардың тілі, сыртқы түрі, әдет-ғұрпы мен мәдениеті қайтымсыз өзгере бастады. Тіл – түріктес тіліне айналды², сыртқы түрі – моңғолоидқа айналды, яғни айқын азиаттық, салт-дәстүрлер ынтымақтастық пен ұйымшылдыққа қарай артығырақ өзгерді. Бір нәрсе өзгеріссіз қалды – олардың жауынгершілігі³.

V ғасырдан XV ғасырға дейін, жаңа этникалық топ – түріктер – Еуразияның орталығында көптеген мемлекеттер, ұлы дала конфедерациялары мен империяларын құрды. Бұл көптеген атауларға ие болған қағанаттар, хандықтар мен ордалар болды, бірақ әрдайым өзгеріссіз өз аумағының дәл ортасында қазақ даласы жағты. Тынық мұхиттан Қара және Жерорта теңіздеріне, Кореядан Триестке, Сібірден Месопотамияға дейін созылған Моңғол империясының құрылуы, Еуразияның ең үлкен соққысына айналды. Моңғолға

² Оны Алтай, яғни түркі-моңғол деп те атайды.

³ Кейбір түркі тайпалары, атап айтқанда қыпшақтар бұл көріністі 13 ғасырға дейін сақтап келді.

дейінгі дәуір шежірешілері кейін қазақ ұлтының құрамына енген барлық тайпалардың аттарын жақсы білген. Олардың кейбіреулері моңғолдарға қарсы шықты, басқалары өздерінің жауынгерлік күштерін жасады. Еуропаға басып кіру кезеңінде Шыңғыс ханның армиясы 95% көшпелілері Қазақстан мен Сібірдің оңтүстігінде болған тайпалардан тұрды.

Тарихи өлшемдер бойынша түрік тайпалары салыстырмалы түрде тез арада моңғолдардың үстемдігінен құтыла алды, бірақ сол уақытқа дейін қайтымсыз өзгерістер болды: Шыңғыс хан мен моңғолдардан олар саяси ұйымды, басқарушы әулеттер мен экономикалық және саяси басқару принциптерін мұра етті. Қазақ ұлтының пайда болуы – осылайша өтті⁴.

XV ғасырдың басында көптеген соғыстар, қақтығыстар, аннексиялар мен қайта құрулар барысында кейбір тайпалар өзбектердің негізгі Ордасынан бөлініп шығып, Жетісуда, қазіргі Алматы аймағында өздерінің жеке құруларын жасады да, кейінірек қазақ атауын алған хандық және оған кірген тайпалар мақтанышпен қазақтар деп атала бастады⁵. Көп ұзамай олар Жетісу шеңберінен шығып, айналасына «қазақ» жалпы атауын алған, бірақ өздерінің рулық ерекшеліктерін сақтаған ондаған рулар мен тайпаларды біріктірді.

Сонымен, XV ғасырдың ортасында Моғолстан территориясында, Трансоксиания мен Балқаш көлі аралығында бірнеше тайпалық

топтар құрылды, бұл кейіннен Қазақ хандығы деп атала бастады. Классикалық қазақ қоғамы (XVI бастап XIX ғғ. дейін) көшпелі өмір салтына, әдет-ғұрып құқығына (адат) және ислам құқығына (шариғат) негізделген. Мал шаруашылығы негізгі кәсіп болып қала берді. Қазақ хандығы үш үлкен бөлікке бөлінді: Ұлы, Орта және Кіші жүздер. Дәстүрлі қазақ қоғамына рулық-тайпалық ұйымға, оның ішінде ақсүйектерге, қауымдастық мүшелеріне және діни қызметкерлерге негізделген құрылымдық иерархия тән болды.

Қазақтарды хан мен сұлтандар басқарды, олар өздерінің шығу тегін «Әлемнің Ұлы Шайқаушысы» Шыңғыс ханға теңеді. Бір ғажабы, қазақтардың Орта Азия мен Таяу Шығыстағы көршілерінің көпшілігі (Үндістанда билік құрған Моғолстан әулеті мен Ресей жаулап алған Шығыс Еуропадағы хандықтардың билеушілерін қоспағанда) әулеттік сабақтастықты жоғалтты. Ең таңғаларлықты, оны моңғолдардың өздері де жоғалтты. Буддизмді ламаизм түрінде қабылдағаннан кейін, олар бұрынғы Шыңғыс хан дәуіріндегі жауынгер моңғолдарға аз ұқсамайтын болды. Сондықтан, қазақ сұлтандары тақ үшін бос орындар пайда болған сол әмірліктерге, сұлтандықтарға және хандықтарға күтімді, әрі қалаған (және кейде күтімсіз) болды. Міне, сондықтан да қазақтың Шыңғыс хан ұрпақтары Қырымнан Қашқарға дейін билік жүргізді.

XVI-XVII ғасырларда қазақтар, моңғол империясын бастапқы күйінде қалпына келтіруді армандаған қарсыласына тап болды. Бұлар мұсылман қазақтарына шабуыл жасап, олардың оазис қалаларын, таулы жайылымдары мен далалық жерлерін тартып алуға

⁴ Тағы да параллель пайда болады: Шыңғыс ханнан кейін Еуразияда өзі құрған Шыңғыс хан ұрпақтары әулетінің өкілі ғана билік ете алады. Мұны ортағасырлық Еуропада көре аламыз, онда тек Ұлы Карлдың ұрпақтары ғана заңды билікке ие бола алды.

⁵ Қазақтар өз этнониміне «еркін, тәуелсіз» деген жаңа мағына берді.

тырысқан ойраттардың батыс моңғол тайпалары немесе буддизмді мойындаған жоңғарлар⁶ болды. Белгілі бір уақыт аралығында, тарихи дәстүр мен барлық оқулықтарда айтылғандай, қазақтардың үстінен физикалық жойылу қаупі төнді.

Бірақ тарихқа жүгінетін болсақ, қазақтармен қазіргі Шыңжаң тауларына ығыстырылған жоңғарлар толығымен жойылды. Ондағы Қытайдың жаңа иелері маньчжурлардың індеттері мен қылыштары өз жұмыстарын аяқтады. Қазақтар дем алып, экономикамен айналыса алды. Тез арада, олар мал сатудың отырықшы халықтарды жаулап алу-дан және алым салудан гөрі тиімдірек екенін түсінді. Қазақтар Ресеймен көршілестікке тез бейімделіп, мал, тері және жүн өткізу – олардың негізгі нарығына айналды.

Тек бір ғасыр ішінде соғысқан көшпенділер бейбіт бақташыларға айналды, ал XIX ғасырда Ресей бірнеше қанды көтерілістерді басып, қазақ даласын өзіне қосып алды. Жерді жаулап алу үшін, сылтау ретінде Петербург, Батыс Қазақстанның әскери және ешкімге бағынбаған тайпаларының Ресей империясы құзырындағы азаматтарын Хиуа, Бұхара, Тегеран, Ыстамбұл және Каирдің құлдық нарықтарына жеткізіп, шапқыншылық пен құл саудасымен өмір сүруін жалғастыруы фактісін пайдаланды.

Ресей қазақ даласын Орта Азияға әскери шапқыншылықтың негізі ретінде пайдаланды, олар ағылшындарға еріп, ол жерді Түркістан деп атай бастады. Көп ұзамай, орыс әскерлері Ауғаныстандағы ағылшындармен және Шыңжаңдағы қытайлықтармен қақтығысқа түсті. Жедел геосаяси күрес басталды,

⁶ Қазақтар оларды қалмақ деп атаған. Олар осы атаумен Ресей мен Еуропада танымал.

оны американдық журналист Юджин Скайлердің жеңіл қолымен Үлкен Ойын деп атайды (The Great Game).⁷ Ол кездегі қазақтар, орыстардың оларды кең геосаяси бәсекелестікке итермелегеніне күдіктенбеді, нәтижесінде 1991 ж. әлемнің үшінші ядролық қару-жарақ арсеналына ие болды. Бірақбұл әзірге алыс болды, ал қазақтар Ресей мен Түркия арасында соғыс болған жағдайда өздеріне иммунитетті қамтамасыз етіп, басқа «кәпірлерге» қарсы ресейлік әскери экспедицияларға қатысуға дайын болды, оның басында Сұлтан, сонымен бірге Халиф, яғни барлық адалдардың рухани билеушісі тұрды.

Бір рет ресейліктер бұл келісімді елемеді. Бұл 1916 жылы Еуропадағы үлкен соғыс кезінде, Түркия австриялық-германдық блоктың жағында соғысқан кезде болды. Қазақтардың белсенді армияға шақыруының нәтижесінде Ұлы орыс төңкерісіне⁸ бір жыл қалғанда отарлық державаның күйреуіне алып келген үлкен көтеріліс басталды. Бұл жағдай бізді исламның қазақтар өміріндегі рөлін еске түсіруге мәжбүр етеді.

Бір қызығы, қазақтар әрқашан өздерінің діндар көршілерінің арасында жаман мұсылмандар болып саналды. Қазақтар мыңдаған жылдар бұрын ата-бабалары сияқты, ата-бабаларының рухтарына, қасиетті қабірлерге, Күн мен Көкке табынуды жалғастырды, яғни Арабияда пұтқа табынушылық деп есептелгенді ұстанды. Бақытқа орай, Эр-Риядтың

⁷ Кейбір саясаттанушылар, атап айтқанда Збигнев Бжезинский, Кеңес Одағы ыдырағаннан кейін Үлкен Ойын қайта басталды деп санайды.

⁸ Алайда, ең ойлы тарихшылар бұл «қаһармандық» нұсқаны жоққа шығарады және көтерілістің себебі - қазақтардың орыс отаршыл өкіметі тартып алған жайылымдық жерлерді қайтаруға деген қарапайым ұмтылысы деп санайды.

пікіріне қызығушылық тудырмай, қазақтар бұл туралы күдіктенбейді және әлі күнге дейін исламға дейінгі дін ғұрпын өсіруді жалғастыруда. XVIII ғасырдың соңында Екатерина II орыс ханшайымы, православие дініне өткен, бірақ шығу тегі бойынша протестант бола тұра, қазақтардың діндарлығының нашарлығы туралы естіп, қазақ даласында исламды отырғызу жолымен даладағы имандылық пен билік негіздерін нығайтуды көздеді. Ұлы Екатерина мен оның мұрагерлерінің әрекеттері ерекше сәтті болды деп айтуға болмайды: исламшылдық негізінен дегдалдарға әсер етті. Діни миссионерліктің географиясы өзгерді: оңтүстіктен ортаазиялық қашырлардың орнына далаға солтүстіктен татар молдалары келе бастады, алайда олар пұтқа табынушылық әдет-ғұрыптарға тез еніп, игеріліп, қазақтар арасында таратылып көрінбей кетті.

Революция қарсаңында қазақ даласында өмір қызу жүріп жатты. Қазақтар Түркиядан, Ресейден және Еуропадан қарыз алған сол кездегі барлық сәнді саяси қозғалыстарға тартылды. Біреулері реформаланған және зайырлы исламды жақтаса, енді біреулері либерализмді таза күйінде уағыздады, ал басқалары Карл Марксті оқып, барлық езілгендер үшін әлемдік революция туралы армандады. Соңғылары, көп ұзамай ілімін іс жүзінде қолдана алды. Қалған қазақтар үшін бұл тәжірибе көп шығынға ұшырады.

Қазақтар мен Қазақстанның тарихы және кеңірек мәнмәтінінде – Орталық Азия мен Еуразия, сондай-ақ көшпенділер тарихы мен көшпелі халықтардың рөлі әлем зерттеушілері үшін ұзақ сұрақтар тізбегін қойды, олардың көпшілігіне әлі жауап табылмаған.

Мәселелердің ең ауқымы әлем-

дік қазақтануда ұсынылған: Жаңа дәуірдегі қазақтар туралы алғашқы мәліметтер мен мәліметтер; еуропалық саяхатшылар мен зерттеушілердің қазақтар мен Қазақстан туралы жазбалары мен бақылаулары. Тимуридтерден кейінгі Орта Азия, Қазақ хандығының құрылуы мен өркендеуі, хандықтың құлдырауы, Кіші жүздің Ресейге қосылуы, Орта жүзді жаулап алуы, Үлкен жүзге бағыну және Орта Азияны жаулап алу, қарсыласу сияқты тақырыптарды қамтитын Қазақ хандығының тарихы, далада, тарихи мәнмәтіндерде шетелдік зерттеушілердің сөздерімен сипатталады (көбінесе қазіргі заманғы).

Қазақ көшпелілігінің құбылысының жеке бағыты, географиялық фактор мен табиғи орта, әлеуметтік құрылым, қазақтардың саяси жүйесі мен көшпелі мәдениеті сияқты ғылыми мәселелер тұрғысынан қарастырады. Дәстүрлі көшпелі қазақ қоғамын жаңғырту сияқты өзекті мәселе де назардан тыс қалған жоқ. Осыған байланысты келесі мәселелер бойынша батыстық көзқарастар сөзсіз қызығушылық тудырады – Ресейдің әсері, мәдени өзгерістер: еуропаландыру және орыстандыру, сондай-ақ әлеуметтік-экономикалық жаңғырту. Тағы бір бағыт – шетелдегі батыс зерттеушілерінің, негізінен Қытай, Түркия және Моңғолиядағы қазақтарды зерттеуге саяхат жасайды.

Сондай-ақ шығыстану мен саясаттанудың Орталық Азияны зерттеу тұрғысынан сабақтастығы мен өзара байланысын көрсету қажет. Қазақтар мен Қазақстанның тарихы және кеңірек мәнмәтінінде Орталық Азия мен Еуразия, сондай-ақ көшпенділер тарихы мен көшпелі халықтардың рөлі әлем зерттеушілері үшін ұзақ сұрақтар тізбегін қойды,

олардың көпшілігіне әлі жауап табылмаған. Қазақтар, әрине, тегіне қарай «дала перзенттері». Дала және көшпелі өмір салты олардың идеяларына, тілдеріне, әдет-ғұрыптарына және мінез-құлқына өшпес із қалдырды.

Акимбеков С.М. История: степей: феномен государства Чингисхана в истории Евразии. – Алматы: Центр Азии, 2011. – 640 с.

2011 жыл қазақстандық тарихи және шығыс ғылымындағы ірі оқиғадан басталды – әйгілі публицист және саясаттанушы Сұлтан Әкімбековтің «Дала тарихы: Еуразия тарихындағы Шыңғыс хан мемлекетінің феномені» кітабының жарық көруі. Бұл басылым тек тарихи шығармадан немесе айтылған мәселеге арналған тарихнамалық шолудан гөрі кеңірек деп саналуы керек. Шын мәнінде, автор өз еңбегінде көрермендер алдында қазіргі қазақстандық қоғамның саяси мұрасы мен саяси дамуы мәселелерін көтереді.

Кітаптың тұжырымдамалық жүктемесі болып, автордың жауап беруге тырысқан негізгі сұрақтары: қазақтар мен жалпы Еуразия көшпелілері тарихы аясында «моңғол проблемасы» дегеніміз не, не деп жауап беретін негізгі сұрақтарға шоғырланған, моңғол мұрасының Ұлы Дала көшпенділерінің одан әрі эволюциясына тарихи-саяси әсері, қазақ жүздерінің пайда болу себебі неде және басқа да көптеген мәселелер. Ғалым тарихи кеңістік пен идеологиялық құбылыс ретінде еуразияшылдыққа да көп кеңістік бөледі.

Автор кітаптың алғашқы беттерінен бастап оқырманға қарастырылып отырған мәселе алыс тарих емес

екенін ескертеді; керісінше, бұл Қазақстанда ұлттық мемлекет құру жағдайындағы тарихи идеологиямен тікелей байланысты. Яғни, тарихи идеологияда тікелей саяси өзектілік бар және бұл басылым оны қанағаттандыру әрекеті болып табылады. Қазақ мемлекеттілігінің бастауларын зерттей отырып, кез-келген ғалым сөзсіз «моңғол мәселесіне» келеді. Сонымен қатар, зерттеу барысында автор ғылым үшін көшпенділік құбылысы сияқты маңызды проблеманы қозғады.

Автор үшін, Шыңғыс хан құрған мемлекет – саяси және этникалық тұрғыдан Еуразияның бүкіл кейінгі тарихына шешуші әсер еткені даусыз. Көптеген Еуразия халықтарының тарихы, оның ішінде қазақтардың тарихын, моңғол басқару дәстүрінің мұра етіп қалдыруына байланыстыру қажет. Қалыптасқан дәстүрлер мен стереотиптерді бұза отырып, С.Әкімбеков басшылыққа, Еуразия тарихының негізгі мәселелері көшпелі және отырықшы қоғамдардың өзара тығыз байланысты екендігіне келді. Шығыстанушылар мен этнологтардың көпшілігіне жақсы таныс бұл шындық кейде «өркениетті» жүйелерді зерттеуге бағытталған дәстүрлі тарихшылардың наразылығын тудырады. Марксистік тарих ғылымы – бұл тұрғыдан ерекше болған жоқ, өйткені ол сондай-ақ мәні бойынша еуроцентристік болды.

Кітаптың негізгі мазмұны – Моңғол империясының пайда болуына, қалыптасуына, өркендеуіне және өлуіне байланысты тарихи оқиғалардың жеткілікті түрде егжей-тегжейлі сипатталуынан тұрады. Автор зерттелген сюжетке қатысты кез-келген тарихи эпизодты іс жүзінде орағытып өтпейді. Ол Моңғол империясының бастауларын Қытай тарихынан іздеу ке-

рек деп санайды. Яғни, Моңғолия мемлекеттілігінің генезисін итермелеген және қоздырған Қытайдағы оқиғалар болды деп санайды. Автор Қытайдың мемлекеттік жүйесінің эволюциясы – империялық көшпелі мемлекеттіліктің қалыптасуының негізгі шапшандатқышының бірі болды деген болжам жасайды (Аспан империясында күшті мемлекеттік режимдердің пайда болуына реакция ретінде).

Кітапта «моңғол» терминінің этимологиясына көп көңіл бөлінген, соның ішінде ежелгі моңғол ұлтының қалыптасу жағдайында. Автор бұл термин қолдан жасалған және оның күші мен өзі құрған жаңа мемлекеттілікті заңдастыру үшін Шыңғыс ханның саналы саяси шешімінің жемісі деген тұжырымға келеді. Яғни, бұл мәселе жаңа сәйкестілікті құру туралы. Автор, Шыңғыс хан реформасының мәні (және кеңірек айтсақ, бүкіл моңғол проблемасы деп аталатын) әскери ұйымның дәстүрлі тайпалық құрылымға деген жеңісі болды деп санайды. Сондықтан, Моңғол империясын дала Еуразиясының тарихында бұрын да, кейін де теңдесі жоқ бірегей жоба деп санауға болады. Зерттеушінің қорытындысы бойынша, Моңғол империясы оның орбитасына түскен барлық көшпелі қауымдастықтардың ішкі байланыстарының сипатын өзгертті, бұл өз кезегінде орталық Еуразияның этникалық тарихын өзгертті.

Бұл жұмыста бұрынғы Дешті-Қыпшақтың далалық тайпаларының моңғолдан кейінгі этнонимикасын қалыптастыру механизмін ашу, мәні бойынша жаңашылдық жасалу да. Автор қазақ даласында моңғол тайпаларының жаппай қоныс аударуы болмаған кезде көптеген моңғол атаулары пайда болған

(бұл өткеннің көптеген атакты шығыстанушыларының қалыптасқан көзқарасына қайшы келеді), ғылыми айналымға қабылдануы мүмкін нұсқасын ұсынады. Автор, Шыңғыс хан жүргізген реформа аясында бұрынғы тайпаларды алмастырған жаңадан құрылған «мыңдардың» командирінің тайпалық құрамы оны бүкіл әскери бірлікке тағайындауға әкелді деген болжам жасайды. Болашақта моңғол әскери бөлімдері тайпалық топтарға айналды, олардың көпшілігінде моңғол атаулары болды.

Шығармада автор империяның мемлекеттік құрылысының негізгі элементтері ретінде қарастыратын моңғол ұлыстарының құбылысына көп көңіл бөлінеді. Болашақта, кітапта көрсетілгендей, бұл құлаған империядан мемлекеттің функцияларын ұстап тұратын ұлыстар. Ұлыстар аясында Шыңғыс хан құрған әскери-саяси ұйым негізінде жаңа этностардың қалыптасуы жүріп жатыр. Кітапта Моңғол империялық құрылысының міндеттеріне ең көп жауап берген Жошы Ұлысының тарихы үлкен орын алады. Жеке сюжет болып, кітапта орыс мәселесі айқындалған. Автор Қазақ хандығының пайда болу тарихына өте қисынды түрде көшеді, ондағы Моңғол империясының соңғы үзіндісін, оның тікелей мұрагерін ұйымдастыру мен идеология тұрғысынан көреді.

«Қазақ тарихының ең үлкен құпиясы» – қазақ жүздерінің пайда болуына арналған монографиясы аяқтайды. С.Әкімбеков осы тұрғыдағы тарихи ұғымдарды олардың ешқайсысына қосылмай-ақ, егжей-тегжейлі баяндайды. Шыңғыс ханның революциялық өзгерістерінен кейін, моңғол тарихы мен мемлекеттілігінің дамуын өзі ұсынған түсіндіру ру-

хында, автор қазақ жүздерінде аумақтық бірлестіктерді (бұрынғы тұжырымдамалардың негізгі постулаты) емес, моңғол ұлыстарын – яғни, саяси негіздегі көшпенділер бірлестіктерін көруді ұсынады.

XVII ғасыр тарихынан әр түрлі фактілер мен үдерістерді салыстыру нәтижесінде, автор осы жүз жылдықтың соңына жатқызған қазақ жүздерінің құрылуы бір жағынан қазақтар, екінші жағынан ноғай мен моғолдар арасындағы күрделі ымыраға келгені деген қорытындыға келеді. Тайпалардың барлық үш тобы ортақ тіл, дін және шаруашылық жүргізу тәсілі сияқты факторларды біріктірді. Қосымша факторлар ойрат төңірегіндегі дұшпандық және қазақтар арасында Шыңғыс хан тұқымы мемлекеттілігінің дәстүрлерін сақтау болды.

Автор алдында тұрған барлық зерттеушілер сияқты келесі қиын сұрақ туындады: жүздерді Ұлы, Орта және Кіші деп бөлу қалай болды? С.Әкімбеков өзінің монғолдық басқару дәстүрі туралы теориясынан бастап келесі түсініктемені ұсынады: «Ұлы» жүз термині Шағатай ұлысын мекендеген тайпаларда қалды, өйткені Шағатай, Ясы – негізгі құқықтық құжаттың сақтаушысы болды. Яғни, Шағатай ұрпақтарының Жошы ұрпақтарына қарағанда артықшылығы болды (алайда, ол ресми түрде үлкен ұлы болып есептелді). «Орта» жүздің атауы оның Үлкен мен Кіші арасындағы орнын анықтау үшін пайда болды. Соңғысы бұл атауды өзінің бағынышты жағдайына байланысты емес, ол осы жүздің тайпаларын Шыңғыс хан тұқымдары емес ұзақ уақыт басқарғандықтан алды.

Автор атап өткендей, еңбек өтілі бойынша бұл тарату өте шартты және дәстүрге құрмет ретінде болды, ал

хандықты нақты басқару Жошылар хандарында қалды. Олар Едігейдің ұрпақтарын артқа ығыстырып, өз билігін Кіші жүз тайпаларына таратты. Сонымен, автор жүз жүйесін қазақ тайпаларының бөліну формасы ретінде емес, керісінше бірігу – формасы ретінде қарастыруды ұсынады.

С.Әкімбеков, Еуразияның дала саяси тарихында маңызды кездейсоқ фактор рөл атқарды деп санайды (бірақ ол жүріп жатқан объективті процестердің мәнін өзгерте алмады), қалай болғанда да, этнонимикаға қатысты. Зерттеуші кездейсоқ фактор – әр түрлі қоғамдардың ұйымдастыру жүйесіне әсер еткенде ғана тарихи процеске әсер ете алады, деп санайды.

Қазіргі уақытта қазақ жүздерінің шығу тегі туралы жалғыз қанағаттанарлық түсініктеме беретін және Қазақ хандығының алғашқы тарихын мүлде жаңа қырынан жарықтандыратын бұл кітаптың сөзсіз теориялық құндылығымен қатар, келесілерді атап өту керек. Монографияға үлкен фактілік материалдар қатыстырылған; автор кәсіби шығыстанушы болмағанымен, орыс және басқа еуропа тілдеріндегі барлық дереккөздерді барынша пайдаланды. Сонымен қатар, автордың өте күрделі тарихи материалдарды ұсынудың қарапайымдылығы құрмет сезімін тудырады.

Тарихшылардың бұрын Ежелгі және Ортағасырлық дерек көздеріне сүйену дәстүрі Еуразияның саяси тарихымен танысуды баяндау логикасын анықтау тұрғысынан өте қиын іс болғаны, атап өткен жөн. Бұл шатасқан, түсініксіз және түсінуге қиын болды (тіпті ұлы Бартольд те осындай кемшіліктен зардап шекті). С.Әкімбековтің кітабы оңай оқылады және қызықты, ал автор өзінің пікірін таңуына мәжбүрлемейді, бірақ оны ең қиын тарихи мәселелерді шешуде логикалық тұрғыдан қолданады.

Бұл біз қарастырылып отырған кітаптың сөзсіз құндылығы, оны біз тек Қазақстан мен Еуразия тарихына ғана емес, жалпы тарихқа қызығушылық танытатындардың барлығына дайындықпен ұсынамыз.

Lee J. Qazaqlik, or Ambitious Brigandage, and the Formation of the Qazaqs: State and Identity in Post-Mongol Eurasia. – Boston: Brill, 2016. – XIV+238 pp.

Біз үшін сөзсіз қызығушылық Дж.Лидің «Қазақтық, немесе өршіл тонау және қазақтардың қалыптасуы: Моңғолиядан кейінгі Еуразиядағы мемлекет пен сәйкестік» атты зерттеуі.

Канадалық түркітанушы Дж.Лидің кітабы қазіргі әлемдегі ең ірі түркі халықтарының бірі тарихының бастауларына арналған. Қазақтар-көлемі жағынан әлемдегі 9 – шы Мемлекет – Қазақстан Республикасының титулдық және ең үлкен ұлты. Бұл халық өз еліне есімін берді. Бірақ тарихта жер де оны мекендейтін адамдарға атау береді. Өз кезегінде, елдің атауы тек географиялық термин де болуы мүмкін (Австрия, Америка, Испания, Нидерланды, Әзірбайжан, Грузия, Украина және т.б.), немесе ол міндетті түрде тікелей емес болған алдыңғы тұрғындардан да шығуы мүмкін, немесе қазіргі заманғы тұрғындардың жалғыз атасы (Ұлыбритания, Румыния, Франция, Болгария). Кейде халықтың өзін-өзі атауы және оны көрші халықтар білетін атауы мүлдем өзгеше болуы мүмкін: сығандар (өзін-өзі атауы: романдар, немесе рома), финдер (суоми), венгрлер (мадьярлар), албандар (шкип) және т.б. .

Автор «казаклық» (казакшылық) терминін Моңғолиядан кейінгі дәуі-

рде Еуразияға тән қарақшылық құмарлықтың синонимі ретінде қолданады. Зерттеуші аралас славян-түркі халқы арасында Қара теңіз даласына дейін таралған бұл құбылысты саяси аспектімен байланыстырады. Автордың сөзімен айтқанда, «саяси кезбелік» нәтижесінде қазақ ұлты - өзбек ұлысының бөлінбейтін бөлігі емес, ерекше феномен ретінде қалыптасты. Автордың пікірінше, қазақтардың пайда болуы (Еуразияның басқа да көптеген халықтары мен мемлекеттері сияқты) моңғол билігінің қатаң орталықтандырылған және иерархиялық жүйесінің ыдырауынсыз мүмкін болмас еді.

Казак терминіне ұқсас лингвистикалық-тарихи талдауды, авторды зерттеудің негізі *казак* терминіне лингвистикалық-тарихи талдау болып табылады. Кітаптың басты бастапқы теориялық жағдайы Еуразияның көшпелі қоғамдастықтарының қоғамдық құрылымының іргетасында кландық ұйым болғандығына негізделген. Кландардың өздері ішкі кландық жоспарларымен және жоспараралық тәртіптің икемді шеңберлерімен көбірек байланысты болды. Бұл тайпалық Конфедерацияның құрамындағы кландық бірліктерге Еуразиядағы орталықтандыру күштеріне қатысты жеткілікті еркіндік берді. Даладағы орталық биліктің жекелеген руларының қарсылығы, көбінесе жаңа ерте мемлекеттік құрылымдардың пайда болуына әкелді.

Кітапта құлдыраудың қоғамдық-саяси құбылысы, харизматикалық ру жетекшісі бастаған көшпелілердің жекелеген топтарының тайпалар арасындағы конфедерациядан шығуы жан-жақты қарастырылған. Бұл құбылыс *казаклық* немесе *вольница*

(еркін қозғалыс) деп аталды. Егер жаңа тәуелсіз саяси өзегі олжалар үшін жорықтарды ұйымдастыруда көшбасшылықты қамтамасыз ете алса, онда ол жаңа ұрпақтарды тартып, жаңа мемлекеттің пайда болуына мүмкіндік ашты. Автордың пікірінше, бұл көшпелі бостандықтың мемлекетке дейінгі жолы үш кезеңнен өтеді: саяси өршіл кландық көшбасшының құлдырауы, көрші көшпелілер мен көрші ауылшаруашылық аймақтарының тұрғындарына қарсы сәтті әскери жорықтар ұйымдастыру және жаңа мемлекеттік құрылымдар құру.

Кітап авторы Еуразия тарихындағы жужандардың көшпенді мемлекеттерінің пайда болуына алып келген осындай ортадан тепкіш құбылыстардың көптеген мысалдарын келтіреді (немесе жожандардың: теле-түркілері, Ашина-түркілері, шато-түркілері, қытай-қаралары). Еуразия даласының барлық көшпелі империяларының негізінде Көшпелі бостандықты көреді. Сонымен бірге, автордың мұндай құбылыстың қисынды негіздемесі бар: ол көшпелі мемлекеттер мен империялардың құрылуы мен өмір сүруінің маңызды шарты ауылшаруашылық халықтарына қарсы шабуылдың сәтті ұйымдастырылуы және олжаныбөлудің әділетті жүйесі деп санайды. Бұл жағдайлардың бұзылуы көшпелі мемлекеттің құлдырауына әкеледі.

Сонымен қатар, кітаптың негізгі теориялық маңыздылығы – автордың Еуразия көшпелі халықтарының кеңестік тарихнамасының әдіснамалық негіздері мен өзіндік көзқарастары арасындағы айырмашылықты нақты сызып тастағандығында. Ол кеңестік тарихнаманың қазіргі ұлттық аумағындағы әрбір қазіргі заманғы халықтың

байырғындық табиғаты туралы идеологиялық тұрғыдан таңдалған ұстанымын орынды сынға салады және оған өзінің теориялық көзқарасымен қарсы тұрады, оған сәйкес қазіргі заманғы адамдардың сәйкестілігі қазіргі этникалық атауға сәйкес келетін этнос тарихындағы дәуірлік тарихи ауысулармен қолданудан басталады. Осы теориялық алаңда, ол қазақтар мен өзбектердің этникалық тарихының бастаулары туралы өзінің есебін орналастырады. Қазіргі екі халық үшін де олардың этникалық сәйкестігінің алғашқы оқиғасы – харизматикалық көшбасшылары Әбілқайыр хан басшылығымен және Алтын Орданың Өзбек хан ұлысынан шыққан тағы екі топтың Жәнібек хан мен Керей ханның құлдырауы болды. Әбілқайыр-ханның ордасын өзбектер деп атады, бірақ Әбілқайыр ханнан бөлініп шыққан Жәнібек пен Керей өзбек-казактар деп атала бастады. Казак сөзі – оларды өзбектерден, Әбілқайыр ханның ізбасарлары мен оның ұрпақтары Шибанидтерден ерекшелейтін болды. Кейіннен бұл сөз қазақ халқының атына айналды.

Көшпенді еркін (казаклық) институтын зерттеу орталығына қоя отырып, автор бұл тәжірибенің Еуразияның кең кеңістігіндегі көрінісін дәйекті түрде қарастырады. Көптеген оқырмандар мен жаңадан келген зерттеушілер үшін бұл институт пен терминнің шығыс-славян мемлекеттеріндегі еркін халықтың категориясымен және олардың ұлттық мемлекеттілігінің басталуымен байланысы айқын көрінбейді. Дж.Ли, дереккөздердің айқын дәлелдері негізінде, ресей және украин казактары да көшпелі бостандықтың ұқсас құбылысынан шыққанын сенімді түрде көрсетеді. Сонымен қатар, орыс және Запорожье

казактарының қалыптасуының этникалық өзегі татар-түркілері болды.

Бір-бірімен еркін институты (казаклық) арқылы байланысқан казактар мен қазақтар олардың әлеуметтік-саяси мәртебесі этникалық атауға айналғандар жалғыз. Осы логиканы жалғастыра отырып, автор екі халық, қазақтар мен украиндықтар казак бостандығының ұрпақтары деп айтуға болады деп санайды, біріншісі – Жәнібек пен Керейдің казактарынан, ал екіншісі – XVII ғасырдағы запорожье казактары мен Запорожье гетманизмінен. Кітаптың сөзсіз артықшылығы – *казаклық* құбылысы мен терминнің семантикалық ерекшеліктері туралы әртүрлі дереккөздердің дәлелдерін дәйекті және толық таңдау. Оқырман түркі, моңғол, өзбек, қазақ, татар сияқты кең таралған терминдердің пайда болуы мен қолданылуы туралы білгісі келеді.

Автордың Орталық Азияның қазіргі халықтарының шығу тегі мен белгілеуінің авторлық тұжырымдамасын ұсынудың сенім-ділігіне назар аудара отырып, сонымен бірге еркін және кезбелік институттың таралуы және оның Орталық Азия мемлекеттерін құрудағы маңызы тек Еуразиялық құбылыс емес екенін атап өткен жөн. Ежелгі және орта ғасырларда Таяу және Орта Шығыстың басқа мемлекеттері де осындай бастауларға ие болды. Көшпенділер-казактар тарихының материалдарына автор назарының шоғырлануы кейде негізсіз жалпылауға әкеледі. Қазақтар мен моңғолдар ұлы хунну, көк-түріктер мен моңғолдар Шыңғыс

хан империяларының жалғыз тікелей мұрагерлері деген тұжырым дұрыс деп санауға болмайды.

Нақ осы еуразиялық көшпенділер империяларында егін шаруашылығы өркениеттерінің жетістіктерін игеру процесі жүріп жатты, олар өз кезегінде түркі халықтарының жаңа бірегейлігінің қалыптасуына әсер етті. Оның ішінде көшпелілік кезеңінде де түркілердің мемлекеттік құрылыстарының табысы, олардың экономикалық әл-ауқаты тек қана егіншілікке, тонау жорықтарын ұйымдастыруға ғана емес, сонымен қатар Жібек жолында халықаралық сауданы ұйымдастыра білуге, жерді уақтылы өңдеуді және бақылаудағы егістік алқаптардан түсімді алуды және сауда орталықтарында қолөнер өндірісін қамтамасыз етуге де байланысты болды.

Дж.Ли жарияланған кітабы, сонымен бірге, Еуразия көшпелі халықтарының тарихнамасындағы маңызды оқиға. Бұл кітап моңғолдан кейінгі кезеңдегі орталық-еуразия даласының этникалық және саяси көрінісін дамытудың, әлеуметтік тетіктерін түрлі-түсті және сенімді түрде көрсетеді, қазіргі Орталық Азия картасында этникалық атаулардың пайда болуын түсіндіреді және сонымен қатар осы аймақтың қазіргі халықтарының - өзбектердің, қазақтардың, татарлардың, қырғыздардың, ұйғырлардың, моңғолдардың және басқа да еуразиялық халықтардың тарихи дамуының қаншалықты өзара байланысты екенін көрсетеді.